

24
שעות

גיליון למזכרת

יום הזיכרון
לשואה ולגבורה

אחרוני הפרטיזנים | מוסף מיוחד

ומצעדנו עוד ירעים אנחנו פה

שמעון גרינהויז • יצחק טולקה ארד
• אברהם אביאל • אלכס זליקוביץ
• יוסי חן • חסיה טאובס ורשבצ'יק
• ליטמן מור • זאב פורטנוי
• יעקב קובלסקי • אליהו (אליה) כהן

חן קוטס | צילומים: אביגיל עוזי

פרטיזנים יהודים בארגון הפרטיזנים המאוחד שלחמו ביער רודניקי, חוזרים לעיר לאחר שחרורה, וילנה, פולין. צילום: יד ושם, ארכיון תצלומים, ירושלים

+ חן קוטס +

יהא השיר מדור לדור

חצו את גיל 90. חלקם עדיין עובדים. שמעון גריי נהויו מלמד מתמטיקה בתיכון, אברהם אביאל כותב. טולקה חוקר. עכשיו הוא עסוק בכתיבת מאמר על "המדיניות הגרמנית כלפי הזקנים".

אני באה אליהם כעיתונאית וכאדם אבל גם בתור הבת של אבא שלי, מאיר (מאירקה) קוטס, אסיר מספר B 7021 מבירקנאו אושוויץ, שהיה "במרכז הגיהנום ובכל הסניפים שלו. מה זה בגיהנום? הגיהנום לעומת זה בית הבראה", ככה אבא. היה בגטו לודז', מפתחה עד סגירה. משם לבירקנאו אושוויץ, לפירסטנגרובה. עבודות כפייה במכרה. מפירסטנגרובה לצעדת המוות. אחר כך לדורה. אחר כך לברגן בלזן. איבד את כל משפחתו בשואה. הורים, חמש אחיות. נשאר יחידי בעולם. "את כל המנגנון של הבן אדם הוציאו ממנו", היה אומר אבא. "אפילו פלדה הייתה מתמוטטת".

אנחנו מדברים על שואה וגבורה. אני מוצאת את עצמי מפשפשת (ברשות) במגירות ישנות של ארונות שפעם היו מפוארים, בחיפוש אחרי תמונות דהויות. צופה בסרטים משפחתיים שהכינו להם לימי הולדת. קוראת דברים שכתבו.

כמעט כולם מפנים אותי בסוף המסע הזה, בביתם שלהם, אל תמונה משפחתית שתלויה על המקרר במטבח או בסלון או ליד הדלת. חלקם נשארו כמו אבא שלי, לבד בעולם. הם זקפו קומה והקימו בית. ובנו משפחה.

הם מתלבשים לכבודי חגיגי. אברהם אביאל מראה לי את הדפים המקוריים שעליהם הדפיס

לא מוצאים אפילו פרטיזן אחד. אנחנו פונים לבתי אבות. להיסטוריונים. אנחנו מחפשים פרטיזנים, לא וטרנים. כמעט שאין.

...

אלה הם אחרוני הפרטיזנים. התאמצנו להגיע אל כולם. לא בטוח שהצלחנו. המבוגר שבהם, ליטמן מור, חגג לפני שבועיים יום הולדת 104. הוא עוד נכח בהתכנסות שבה אבא קובנר הקריא בגטו וילנה את הכרוז המפורסם. הוא זוכר. עד לפני כמה חודשים היה איש עדות. הוא מתקשה לשמוע. השאלות נכתבות לו על דף. העדות שלו מבוססת, בין השאר, על דברים שכתב ומסר לבני משפחתו. צעיר המשתתפים, יוסי חזן. בן 85, היה בין ששת משיאי המשואות אתמול ב"יד ושם". כולם כמעט

אלה הם אחרוני הפרטיזנים. התאמצנו להגיע אל כולם. לא בטוח שהצלחנו. המבוגר שבהם, ליטמן מור, חגג לפני שבועיים יום הולדת 104. הוא עוד נכח בהתכנסות שבה אבא קובנר הקריא בגטו וילנה את הכרוז המפורסם. הוא זוכר

כשרועי, הבן הבכור שלי, היה בן חמש, אבא הלך להרצות בגן שלו על יום השואה.

אבא התאים את עצמו לקהל הצעיר. לילדים אמר שהשואה הייתה "כמו הישרדות, רק בלי הפרס".

זו הייתה חוויה מכוננת. חבר של רועי חזר הביי תה באותו יום והודיע ש"סבא של רועי לא היה בשואה. הוא היה רק בגבורה".

...

בחודשים האחרונים יצאתי למסע בעקבות הפרטיזנים. באיחור. "פרטיזנים?", שואלים אותי המומחים שאליהם אני מגיעה, "לא נשארו כבר". הם היו בשנות העשרים והשלושים לחייהם כש לחמו ביערות בזמן השואה. הצעירים שבהם היו בני נוער. כמעט 80 שנה חלפו מאז ומרביתם כבר אינם חיים

אנחנו נעזרים ב"יד ושם", שנרתמים מיד למי שימה. השם הראשון שאנחנו מקבלים מהם הוא של יצחק (טולקה) ארד. ארד מפנה אותנו לעמותה להקמת מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה. בארגון הפרטיזנים, לוחמי המחנות והגטאות, אין מענה. ברוך שוב, פרטיזן ויו"ר הארגון, נפטר בחודש דצמבר. יוסי, בנו, יו"ר הוועדה להנצחת פעילות הפרטיזנים והלוחמים בעמותת דורות ההמשך, עוזר לנו למצוא קצה חוט. מגייסים את מיוזם "זיכרון בסלון". בארגונים השונים של יוצאי השואה אין מענה. במוזיאון לוחמי הגטאות אומרים שכבר אין פרטיזנים. בכל סניפי "עמך"

אחרוני הפרטיזנים | מוסף מיוחד ליום הזיכרון לשואה ולגבורה

2

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

שיר הפרטיזנים

מילים: הירש גליק
לחן: דימיטרי פוקרס
תרגום: אברהם שלונסקי

אל נא תאמר: הִנֵּה דְרָפִי הָאֲחֵרוֹנָה,
את אור הַיּוֹם הִסְתִּירוּ שְׁמֵי הָעֲנָנָה.
זֶה יוֹם נִכְסְפָנוּ לּוֹ עוֹד יַעַל וַיָּבוֹא,
וּמִצְעָדָנוּ עוֹד יִרְעִים: אֲנַחְנוּ פֹה!

מֵאֲרֶץ הַתָּמָר עַד יִרְכְּתֵי כְּפוֹרִים
אֲנַחְנוּ פֹה בְּמִכְאוּבוֹת וַיִּסּוּרִים
וּבְאֶשֶׁר טִפַּת דָּמָנוּ שָׁם נִגְרָה
הֵלֵא יָנוּב עוֹד עַל רוֹחְנוּ בְּגִבוֹרָה.

עֲמוּד הַשָּׁחַר עַל יוֹמָנוּ אֹרֵךְ יֵהֵל.
עִם הַצּוֹרֵר יִחַלֵּף תְּמוּלָנוּ כְּמוֹ צֶל.
אֶךְ אִם חָלִילָה יֵאָחֵר לְבוֹא הָאֹרֵךְ
כְּמוֹ סִיסְמָה יֵהֵא הַשִּׁיר מְדוּר לְדוּר.

בְּכֶתֶב הַדָּם וְהָעוֹפְרֵת הוּא נִכְתָּב;
הוּא לֹא שִׁירַת צְפוּר הַדְּרוֹר וְהַמְרָחֵב,
כִּי בֵּין קִירוֹת נוֹפְלִים שָׁרוּהוּ כָּל הָעַם,
יַחְדָּיו שָׁרוּהוּ וְנֶאֱגָאֲנִים בִּידָם.

עַל כֵּן אֵל נֹא תֹאמֵר: דְרָפִי הָאֲחֵרוֹנָה
את אור הַיּוֹם הִסְתִּירוּ שְׁמֵי הָעֲנָנָה.
זֶה יוֹם נִכְסְפָנוּ לּוֹ עוֹד יַעַל וַיָּבוֹא,
וּמִצְעָדָנוּ עוֹד יִרְעִים: אֲנַחְנוּ פֹה!

במכונת כתיבה את יומנו. היומן ששימש אחר כך להכנת העדות שלו במשפט אייכמן. הוא שולח אותי ליעקב קובלסקי. "מומחה לפיצוץ מסילות רכבת", הוא אומר לי עליו. ליעקב כבר קשה לדבר. יש לו תותב גרון. אני מתיישבת מולו. הוא לוחש ואני מקשיבה.

בעשור העשירי לחייהם הם מדברים על הפרידה מאמא ואבא ועדיין בוכים.

חסייה טאובס'ורשבצ'יק, בוגרת גימנסיה "תרבות" בוויילנה. אידיאולוגית חסרת מנוחה ("אני כל הזמן נמצאת על איוו מדורה"). "אצלי הראש חלק נפרד מהגוף", היא אומרת על הפער בין חרות המחשבה לעייפות הגוף.

והיא מסכימה לשוחח איתי. אבל לא להצטלם. שעות ארוכות של שיחות, בחול, בשבת ובחג. עם כולם.

אני אסירת תודה להם.

...

קצת יותר משנה שאבא לא פה. אבא מאיר שאין כמוהו, שידע לתקן הכל ולרפא הכל, שידע לצייר ולבנות, ולתקוע מסמר שאפשר לתלות עליו בן אדם. אנחנו ממשיכים לחפש קיפודים בדשא ולעקוב אחרי שבילי נמלים ולהתרגש מגשרים חדשים ועצים ירוקים ולאסוף בשבילו את "הרגעים הכי יפים שלנו". ולמלא אחרי הבקשה שלו "שתמיד תצחקו".

בכל אחד מהם אני פוגשת גם קצת אותו וממנו. בת עוזה, בתבונה, בתנועת יד, בטון, בצלילות, במילים החמות, בעברית היפה, באנושיות, בראגה, בהומור העצמי, בעיניים הטובות, בלב הרחב, בחמלה, באהבה האינסופית, בקומה הזקופה. בסבלנות. בסקרנות. בצ'וק, בשמחה.

בבלתי נתפס ובלא ייאמן. באהבת הארץ, באהבת האדם. בעופרת היצוקה, בפלדת האל חלד. הם, כולם, הפרטיזנים שלי. ומצערם עוד מרעים. והם פה.

שמעון גרינהויז, בן 91

יליד קרסנה בפולין (היום בלארוס). היה בגטו קרסנה. אביו נורה למוות לנגד עיניו. אחותו ואחיו נספו בגטו. שמעון נמלט ליער עם אמו. בגיל 12 גויס לפרטיזנים. השתתף בפיצוץ רכבות, חיסול שוטרים נאצים ומשתפי פעולה. נפגע בידו ואצבעותיו נכרתו. אחרי המלחמה למד משפטים, מתמטיקה ופיזיקה. עלה לארץ בשנת 1960. עוסק בהוראה 75 שנה. היה מנהל בית הספר עמל ב' בפתח תקווה. ממשיך ללמד בבית הספר מתמטיקה ופיזיקה גם היום. נשוי לעליזה. לשניים נולדו ארבעה ילדים ויש להם שמונה נכדים. בנם, גיל, נפטר ממחלה קשה.

כשאני מסתכל על התלמידים בכיתה אני רואה מול העיניים את אחי ואחותי

לזה. מישהו היה אומר, "בכפר הזה והזה יש משתף פעולה עם הנאצים". היינו באים בלילה. אנחנו היינו החוקרים, אנחנו היינו השופטים ואנחנו היינו המבצעים. ירי. חיסול.

אני בן 12 וחצי, 13. כבר הסתיימה המלחמה בשבילי. מה הרגשתי? אתה קצת חצי רובוט. לא הכל מגיע. יש לי עור עבה.

איברתי אצבעות, בפעולה. לא פרטיזנית. גדל לי בשר פרא. כמו שיפורים על האצבעות. עשרות סנטימטרים. והתחיל אודם שהתפשט. באותם ימים הצבא הרוסי שיחרר את האזור. הקימו בית חולים שדה, הרופאים הרוסים רצו לקטוע לי את היד. רופא צעיר אמר, "תנו לי אותו". והוא הביא מסור ודוקרנים ואש ואלכוהול 95 אחוז. השקה אותי. וחתך וחתך והציל לי את היד. קטע רק את האצבעות.

שואלים אותי אם אני יהודי דתי. קשה לענות. פרופסור ליבוביץ' אמר שקשה להגיד ברוך השם שניצלנו וברוך השם שנרצחנו. אני יהודי מאמין, אבל אני מקיים רק חלק מהמצוות.

מה שלא עוזב אותי זה שהראשונים שהצטרפו לנאצים היו המורים. ארגוני המורים. הם זרקו מיד את התלמידים היהודים, המורים היהודים. ואחריהם הצטרפו התלמידים. אז אני חושב, כל הזמן, אנחנו, בתור מורים, מחנכים, איזו אחריות גדולה יש לנו.

הקשר עם הנוער זה בשבילי סם החיים. אני מאמין גדול בנוער. אני לא רואה בהם שום דבר שלילי. אני נדבק אליהם והם נדבקים אליי. כשאני רואה אותם אני מקבל כוח. אין לי אכזבות מהנוער. אני מסתכל עליהם, נגיד ביום, בגילי אני חושב שאני יכול לקבוע את טיב האדם לפי העיניים. הם אנשים טובים. בבית ספר אומרים שאני רואה את הנוער דרך משקפיים ורודים. אבל אני חושב שזאת המציאות. אני יכול לפתור שאלה ואחרי חמש דקות הם שואלים על מה דיברתי. אבל מבחינת היחס, בסוף השיעור הם אומרים תודה ותהיה בריא.

מה שקרה מלווה אותי. כשאני מלמד בכיתה ואני מסתכל על התלמידים אני רואה מול העיניים את אחי ואחותי. אחי היה בן 17. אחותי בת 18, בגילם. אני חושב שזה כנראה משפיע על היחס שלי לנוער. לא פעם אני גם חש מועקה, אשמה וחרטה. למה דווקא אני נשארתי ולא מישהו מהם?

לא הייתי גיבור גדול. לא התנדבתי. במקרה נשא רתי בחיים. אני חושב לעצמי, הרי הנאצים עמדו לחסל את העם היהודי, עמדנו לפני חיסול טוטאלי, והנה, אני, שמעון, מורה, "מלמד", ליוויתי 25 אלף בוגרים, מאות מהנדסים, עורתי להם להיות אנשים יותר טובים. בכל זאת תרמתי משהו. כי הנוער זה הרי העתיד שלנו. זה העתיד של העם. אז אני, שמעון "מלמד", תרמתי משהו לעתיד מדינת ישראל.

שמעון ועליזה גרינהויז

נסים לדירה ורוצחים אותה. איתנו הייתה תינוקת עם קול צורמני. התינוקת צרחתה. דרשו מאמא שלה שתחניק אותה. האמא ניסתה. לא היה לה הכוחות הפיזיים והנפשיים. אנחנו, הילדים, כבר פחדנו לבכות.

אחרי חמישה ימים יצאנו מהמחבוא. רואים להבה גדולה וריח של בשר. הנאצים הכניסו לאסס את כל היהודים מהגטו. גם מי שהיה בעבודה. שרפו אותם חיים. כל המשפחה שלי עלתה לשמיים. נשארנו רק אמו ואני.

הלכנו לכיוון הפרטיזנים. רדפו אחרינו. מחצית נרצחו. אמא משכה אותי על הגב. אחרי שלושה ימים הגענו. הפרטיזנים איפשרו לנו להיות לידם. נעלמו לנו הנעליים. הרגליים שלנו הפכו לגושי בשר עד שראו את העצמות. כמו בקצבייה. אני עד היום סובל מכאבים ברגליים. אני יכול לעלות מדרגות בקושי. אני לא יכול לדרת.

הפרטיזנים גייסו אותי. אמרו לי, "בוא איתנו". בהתחלה בתור שעשוע, ילד שילוה אותם, כמו שלי קחים כלבלב. כי הייתי צועק. אחר כך כבר הייתי איתם. הייתי במחנה ליד ומפעם לפעם הייתי הולך לפעולות. כשהיה נמאס להם הם היו מחזירים אותי. היינו מפוצצים רכבות, שהובילו נשק לחזית. הנאצים היו מתארגנים ונלחמים בנו והיו המון נופלים. לי היו שני חברים, סאשה ויאשה. באחת הפעמים הייתה אש של עמדה נאצית. יאשה קם, רץ ופוצץ את עצמו עם רימון על העמדה כדי שאנחנו נוכל להתקדם. אני רצתי אחרי החבר השני. התפוצץ רימון ורסיס גדול פגע בלב שלו. גם הוא נהרג.

בגיל שבו ילדים מומחים לספרים ולמחברות אני הייתי מומחה לנשקים ולחומרי נפץ. נהיינו מומחים לכל דבר. עשינו מהעצים בתים. זימלנקות, קוראים

זה מראה שאני לא יכול לשכות, יותר מכל הדברים שהיו בשואה. היינו חייבים להיכנס יותר עמוק ביער, לביצות. הנאצים החליטו לחסל אותנו. והיה איתנו סוס. העמסנו על הסוס את הנשק והתקדמנו. והסוס נפל לתוך הביצה. זה מראה שלא עוזב אותי. כל הזמן. ביום ובלילה. לא פחות מאשר הבן שלי שמת. יותר מאשר רצח אבי.

אתה מסתכל על הסוס. הוא מסתכל עליך. אתה לא יכול לעזור לו. נעלמות הרגליים. נעלמת הבטן. נעלם הגב. נעלם הצוואר. מסתכלות עליך רק העיניים שלו.

ועוד מעט נעלמות העיניים, ונעלמות האוזניים, וזהו.

זה לא עוזב אותי. כל הזמן אני רואה את העיניים של הסוס. עד היום.

אני במשך שנים רבות הייתי משתקני השואה. גם למשפחתי לא סיפרתי. עכשיו אני חש חובה מוסרית למסור עדות.

קשה לתאר את החיים בגטו. החיים שם הולכים בצורה אחרת. הזמן אחר. טיפוס, אחת המחלות שאני זוכר. בחצרות של הגטו התגלגלו גופות. עשרות. תינוקות, גברים, נשים שמתו.

הוציאו אותנו לכיכר וחילקו לשתי קבוצות. באחת בריאים, בשנייה כנראה כל מי שנראה חלש. שמו שם אותי ואת סבתא. סבתא דחפה אותי לקבוצה השנייה. כעסתי עליה. יותר לא ראיתי אותה. סיפרו לנו שהובילו את הקבוצה שלה ליער וקברו אותם חיים. והאדמה נשמה עוד שעות רבות.

תמונה שנייה. מינוס 20 מעלות, בחוץ שלג. הגרמיים נים פורצים לגטו. אבי אווז ביד. מצביעים על עשרה אנשים, בהם אבא. צעדנו קדימה. בשיטה הנאצית, באקדחים שלופים, עם כפפות המשי הלבנות. ירי בעורף, רצחו את כולם.

אבא נפל ומשך אותי כנראה. נפלתי על השלג והוא עליי. הרם שלו כיסה אותי. חשבת שאני מת. אני זוכר ששאלתי את עצמי איפה אני, בגן עדן או בגיהנום. התעלפתי. קברנים יהודים העמיסו אותנו על עגלות. מחום הגופות הוזתי רגל. הבינו שאני חי. חזרתי הביתה והודעתי לאמא שאבא מת. אני לא זוכר שהייתי באבל. איכשהו המשכנו להתקיים. פעם אחת בבית אפילו שרתי איזשהו שיר, אחרי זה זה מזועזע אותי, כשאני נזכר. ואני זוכר, אמא אמרה לי "מה אתה עושה?" אבל גם דברים כאלה היו.

ערב פורים, חיסול הגטו. הכנו מחבוא ברצפת הקרשים. נכנסנו פנימה, מי שלא היה בעבודה, כ-30 איש, לבור. דודה שלי, קראתי לה סבתא שנייה, שמה קרשים ושמיכות מעלינו, שלא יגלו. שמענו את הנאצים נכ-

ז

ת

ת

ת

ת

ת

ת

ת

ת

אחרוני
הפרטיזנים |
מוסף מיוחד
ליום הזיכרון
לשואה
ולגבורה

4

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

"נשארנו רק אמא ואני"
אמו של גרינהויז, רוזה

"היו לי שני
חברים, סאשה
ויאשה. באחת
הפעמים
הייתה אש
של עמדה
נאצית. יאשה
קם, רץ וכופץ
את עצמו
עם רימון על
העמדה כדי
שאנחנו נוכל
להתקדם. אני
רצתי אחרי
החבר השני.
התכופץ רימון
ורסיס גדול
פגע בלב שלו.
גם הוא נהרג"

5

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

ד״ר יצחק (טולקה) ארד (רודניצקי), בן 95

כשפרצה המלחמה חי בוורשה. נמלט לעיירת הולדתו שווינצ'יאני שבליטא. נכלא בגטו שווינצ'יאני. במהלך שהותו בגטו, היה בין מארגני קבוצת מחתרת שהבריחה נשק לגטו. במארס 43' ברחו חברי הקבוצה ליער. הם פעלו כפרטיזנים יהודים עד חבירתם לפרטיזנים סובייטים. כפרטיזן עסק בפיצוץ ובמיקוש פסי רכבת. עלה לארץ ב-45' והתגייס לפלמ"ח. שירת בצה"ל עד דרגת תא"ל. היה יו"ר הנהלת יד ושם. ארד, היסטוריון וחוקר של מלחמת העולם השנייה והשוואה, פירסם ספרים ומאמרים רבים. אב לשלושה ילדים, סב ל-11 נכדים ו-13 נינים.

ח תשאלני אותי היום מה יותר חשוב, להציל יהודים או להילחם בגרמנים? לא יודע

ואת הרכבת עם 2,000 היהודים, סגורים בקרונות משא, הובילו לפונאר. ויורים בהם. לוקחים קרון קרון ויורים.

אני זוכר את הרכבת שראיתי, את האנשים נכנסים לקרונות, מפני שזה היה יום אביבי יפה, עם שמש. אני רואה את האנשים. הם ביקשו מאיתנו מים. ומי אלה? אנשים שהכרתי. היו שם כמה קרובים שלי, דודים, דורות. לא חשבתי שהם מובלים למוות. והנה, כולם כבר לא בחיים. נסעתי ברכבת עם 2,000 איש שהי ביאו אותם להשמדה.

אנשים שואלים איך אני חי. עדיין יש לי חלומות על השואה. די הרבה. זה לא מפתיע אותי, אבל אני שמח שאני שוכח אותם.

כפרטיזנים עסקתי בעיקר בפיצוץ רכבות על מסיית לית הברזל מוויילנה לכיוון לנינגרד, מסילת הברזל המרכזית, ציר אספקה ופינוי עיקרי של הצבא הגרמני לחיילים, תחמושת, לכל החזית הצפונית, חזית לנינגרד. הייתי מהצעירים. שם נתנו לי את הכינוי טולקה.

היה לי מעמד טוב ביחידה. כשהיה צריך לחצות גשר מסוים, נהר, הגרמנים שמו מארבים והיה צריך מתנדב שייסייר קודם, אני רצתי. השתתפתי בפיצוץ 16 רכבות. 13 במסילת הברזל הגדולה ועוד שלוש על מסילת ברזל צרה. היינו יוצאים מיערות קואן, אחר כך מנרוץ, חמישה אנשים עם שני מטעני חומר נפץ, 12 קילו כל אחד, טיפאני לטובעים שלוש, הולכים 30-40 קילומטר, למסילה, מגיעים למסילה, בוחרים מקום שבו מסילת הברזל עוברת על סוללה, כדי שהקרונות ייפלו מהפסים למטה. שניים היו יוצאים עם המטען, אחד ימינה לאבטחה, שני שמאלה, אחד מאחור. הגרמנים עשו פטרולים לאורך המסילה. כל רבע שעה עברה רכבת. בקושי הספקנו לברוח מאחור, פתאום הבוק. לפני ששומעים את הרעש. כמו רעם וברק. פעם אחת הגיע פטרול ולא הספקנו להניח את המוקש. אבל כשזה מצליח? שמחה גדולה. האזור שוחרר על ידי הצבא האדום ביולי 44'. אני חלמתי לעלות לארץ.

כששואלים אותי אני אומר "אני עברתי את השואה דה לוקס". ראיתי הכל. סיכנתי את חיי בלי סוף. גם כשבחתי, היו בדרך מארבים. אבל לא עבר עליי מסדר הבוקר במחנה ריכוז שמסתכלים עליך "אתה לתאי הגזים", "אתה לא מתאים לעבודה". לא הרגשתי ממש רעב. איכשהו, התפוח אדמה תמיד היה. דור הניצולים הולך ומתמעט. אני רואה את זה כתהליך טבעי. יגיע גם תורי. בינתיים אני עושה מה שאפשר עד הרגע האחרון, שיידעו את הסיפור. רצה הגורל והייתי בשני האירועים המרכזיים בתור לדות העם היהודי במשך 2,000 שנה, הם השואה והקמת המדינה. בשניהם הייתי עד ובשניהם עשיתי כל מה שיכולתי.

התמונה הראשונה היא מסוף ספטמבר 41', כשראיתי את יהודי העיירה שלי אורזים את החבילות שלהם, כביכול כדי ללכת לגטו. לא ידענו על השמדה עדיין. הגרמנים הודיעו שמרכזים את כל יהודי האזור 12 קילומטר משווינצ'יאני. אמרו ששם יקימו גטו, ואכן ריכזו שם 8,000 יהודים. בשווינצ'יאני השאירו רק מעט עובדים חיוניים בגטו קטן. ראיתי את הצער. אנשים בוכים. מתחילים להתרוצץ. כל אחד מתחיל לחפש, אולי הוא יכול להיכלל ברשימה שנשארת בגטו הקטן, או לרשום את ילדיו תחת אחד החייטים, העובדים החיוניים. מהומה, פחד גדול ופאניקה. זו תמונה שמלווה אותי. אני מגלף בעץ ואני עשיתי את הסיפור הזה גם בעץ.

הסצנה הזו מתרחשת בסוף ספטמבר 41'. בשלב הזה ברחתי לביילורוסיה המערבית עם 12 נערים. כעבור שבועיים נודע לנו הסיפור האמיתי. 8,000 היהודים הובלו לכיוון יערות פולין ושם נרצחו. בשווינצ'יאני נשאר הגטו הקטן. אחר כך חזרתי לשם. הייתה תחושה שבמקום שכבר הרגו את כולם יהיה יותר בטוח.

תמונה שנייה ב-4 באפריל 43'. אנחנו כבר ביער. עזבנו ליער במארס אבל היה לנו קשר עם הגטו. הגטו גדל. הגיעו אליו יהודים מעיירות סמוכות. בסוף מארס מודיעים שהגטו יחוסל ויהודים יועבדו לוויילנה ולקובנה. כדי שלא יחשדו. כל ההעברה מתבצעת על ידי המשטרה היהודית מגטו וילנה. הם יבואו, אומרים, הכל יסודר. מגיעים לגטו 15 שוטרים מוויילנה, בהם חברי EPO (ארגון הפרטיזנים המאוחד מגטו וילנה - ח"ק). נודע להם עלינו. הם אמרו "אנחנו מכינים מרד בגטו, תצטרפו". היינו בסך הכל חבורת נערים. אמרנו "לא נראה לנו. עדיף לצאת ליער". הציעו שנגיע לוויילנה, להיפגש עם הנהגת המחתרת. "תבואו לתחנת הרכבת ומשם ניסע".

ואני זוכר, 4 באפריל, יום אביבי, רכבת משא עומדת. יהודים מגיעים. ברגל, ומי שלא יכול - זקנים, ילדים - בעגלות. ואין אף גרמני ואף ליטאי. ושקט. יום יפה.

אחר הצהריים מגיע עובד רכבת מקומית. היה לו סרט כזה על היר. "יש הוראה של הגרמנים שאת קרונות המשא תסגרו מבחון", יש כזה וו, חיצוני. אמרתי "איין לי רצון לנסוע בקרון". השוטרים אמרו "הקרון הראשון מיועד לנו, קרון פתוח, סעו איתנו". היינו עיפים אחרי שני לילות הליכות מהיער. נרדמנו. לפנות בוקר קמנו בוויילנה. אחד השוטרים לקח אותנו לגטו, שלא יעשו עלינו חיפוש. לכל אחד מאיתנו היה אקרה. את הנשק השגנו כשהגרמנים נתנו לנו למיין נשק שלל סובייטי.

היינו בגטו. כעבור שתיים שמעתי רעש. מה קרה? מיד כשאנחנו עוזבנו, הגיעה משטרה גרמנית או ליטאית. את השוטרים היהודים לקחו לגטו בוויילנה

אם היום הייתי צריך לקבוע את השם, זה היה יום הזיכרון לשואה, לא יום הזיכרון לשואה ולגבורה. מפני שבשואה היו הרבה גבורות.

אישה שמסכנת את חייה כדי להבריח מזון לגטו לילד שלה, תפוח אדמה? זו גבורה. כל הלחימה להישרדות? גבורה.

זה לא שהייתה השואה והייתה הגבורה. בשואה הייתה גם גבורה.

פרטיזן זה מי שלחם. תשאלני אותי היום מה יותר חשוב, להציל יהודים או להילחם נגד הגרמנים? אני לא יודע. זה מעסיק אותי. בהרצאות רבות אני אומר רבותיי, אני כנער בן 15, 16, בלי משפחה, בלי שום דבר, גנבתי נשק, פעלתי במחתרת, הלכתי ליערות. אבל אני הייתי בלי הורים. אני מגיל 13 בלי ההורים שלי, שנשארו בוורשה. הם נספו. מתו ברעב או ממחלה בגטו או נרצחו בטרבלינקה. אני ברחתי, לחמתי, פוצצתי רכבות. לא היה לי אף אחד. לא היו לי ילדים, לא אישה, לא היו לי הורים, לא הוריי גם לא היו הורים. אני רגע אחד חושב לעצמי, לא כנער בן 15-16, יתום, לבד בעולם, אלא כיהודי בן 24-25, בגטו. ונניח שאני יכול להשיג רובה, נשק, ולברוח ליער. ויש יער קרוב וישנם פרטיזנים. ואני יכול להיות גיבור ולהילחם ולפוצץ רכבות. אבל דבר אחד ברור לי, אני משאיר את אשתי וילדיי לגורלם. הם קיימים בזכות זה שאני עושה עבודה חיונית בגטו. בסלקציה הבאה הם יהיו קורבנות ראשונים.

אני שם את עצמי היום. אני חושב מהי הגבורה האמיתית. אני מציג את זה בפני טייסים, בפני קצינים מבח"ד 1, ואני שואל אותם "תגידו לי אתם, מה לדעתכם נכון לעשות?".

יש שתיקה בחדר. הם לא עונים. הם לא יודעים מה לענות. אז אני אישית אומר להם "אני חושב שאני לא הייתי עוזב את הגטו. לא הייתי עוזב את אשתי וילדיי".

לא. לא. אני הייתי נשאר. אני, שרצתי ופוצצתי רכבות, הייתי נשאר.

שמעת מה אמרתי? הנה, שמעת ממני. שמעת? אני דומע. למה? לעת זקנה אני בכלל מתרגש. בגלל המ"ח חשבה היום כאבא, כסבא, כסבא רבא, על ילדים, על משפחה.

אני אגיד לך דבר שאולי נשמע נורא; אני חושב שאני נשארת בחיים הודות לזה שהוריי נשארו בוורשה. אם הייתי עם הוריי, אולי לא הייתי בורח. אני מודה שזה שהוריי נשארו בוורשה ומצאו את מותם שם, בזכות זה אולי אני ניצלתי. להמוני היהודים לא הייתה כל דרך. להמוני היהודים לא הייתה ברירה. יש שתי תמונות קריטיות שאני זוכר בחיים שלי.

זאת היתה תפוח אדמה

אחרוני הפרטיזנים | מוסף מיוחד ליום הזיכרון לשואה ולגבורה

6

יום השואה תשפ"א 8.4.2021

יצחק טולקה ארד
ואשתו מיכל, 1949

יצחק במחלקת
הטייסים
של הפלמ"ח, 1947
| צילומי רפרודוקציה:
יריב כץ

“אם היום
הייתי צריך
לקבוע את
השם, זה היה
יום הזיכרון
לשואה, לא
יום הזיכרון
לשואה
ולגבורה. מפני
שבשואה היו
הרבה גבורות.
אישה
שמסכנת
את חייה כדי
להבריח מזון
לגטו לילד
שלה זו גבורה.
כל הלחימה
להישרדות?
גבורה”

7

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

אברהם אביאל ליפקונסקי, בן 92

נולד בדוגאלישוק, פולין (היום בלארוס). היה בגטו ראדון. הובל לבור הריגה, שם חזה בהשמדת כאלף יהודי ראדון והאזור, ובהם אמו ואחיו הצעיר. נמלט והתחבא בבורות ובבונקר ביער. אחיו הבכור נרצח לנגד עיניו. הצטרף לפרטיזנים במושצ'ה. בתום המלחמה שהה בבית עליית הנוער בסלבינו. אוניית המעפילים שבה הפליג נתפסה והוא הוגלה לקפריסין, שם הכיר את רעייתו אילה ז"ל. בשנת '46 עלה לארץ. היה בגדוד השישי של הפלמ"ח ולחם בדרך לירושלים. העיד במשפט אייכמן. פירסם שלושה ספרים, בהם "כפר ושמו דוגאלישוק" ו"משפחה משני זרדים". אלמן, אב לשלושה, סב לתשעה נכדים ולשבעה נינים.

שמרתי את התפילין על גופי כל הזמן. גם בפרטיזנים. זכרתי שמי שלא מניח תפילין אינן לו חיים בעולם הבא. לא רציתי לאבד את העולם הבא

זה קרה ב־10 במאי 1942. המוני אנשים ואני בתוכם. אילצו את כולנו לשבת. ישבנו שורה אחרי שורה. מי שניסה להרים ראש תקעו בו כדור, או מקל, או אלה. היו לוקחים שורה, משפחה אחרי משפחה, מביאים על יד הבור. ואז מכונות ירייה, יורים צרור יריות ונופלים פנימה.

אני הייתי בשורות האחרונות. ישבתי על הברכיים. אמא החזיקה אותי ביד ימין ואת אחי הקטן, יקותיאל, קראנו לו קושקה, בשמאל. היא אמרה, "ילדים, אמרו שמע ישראל ונמות כיהודים". והמילים שלה לא נדבקו אליי. לא נדבקו.

מה אני חשבת? הכל נפסק. אני לא חושב. אני חושב רק מה יהיה בעוד רגע, או איך להינצל. אין תחושות. זה לא מצב שאדם יכול לחשוב בצורה, איך נאמר, הגיונית. הכול אוטומטי. גם הבריחה, זה לא מתוך מחשבה. נעקרת מהמך קום כי ראיתי את אחי הגדול, פנחס, פינקה. אחי "דחף" אותי. בלי לחשוב. אין מחשבות.

הראייה שלי הייתה כנראה טובה. אני יושב ומסתכל ורואה את פינקה מרחוק יוצא בשורה עורפית עם עוד אנשים מהבור לכיוון הכביש. הם גמרו לחפור.

כמה ימים קודם הגרמנים לקחו את אבא לח' פור את בורות המוות. הוא התקומם. הוא ועוד אחרים. ממאה איש נשארו בערך 17. מי שנשאר בחיים ברח ליער. המנוולים, הגרמנים, באו עוד פעם ולקחו אחרים לחפור. ובין האחרים גם אחי. ברגע שראיתי את פינקה נתתי צעקה לאמא, "פינקה חי" ועזבתי אותה. לא אמרתי שלום. עד היום אני אומר לה שלום. התחלתי לרוץ אליו. על ארבע, על הברכיים, לזחול ולקום, לזחול ולקום. ברחתי. לא בזכותי. בזכות אחי, שמשך אותי ב... בעבותות אהבה. השארתי את אמא וברחתי לכביש. ואני מתרחק מהבור ואני שומע טררטטררררר, טררטטרררר. יורים. על מי יורים? על בני אדם.

...

רצתי לכביש והצטרפתי לאחי. חזרנו לגטו. צללי מוות בכל מקום. הגענו הביתה, לקחנו את

התפילין והסידור. אני ופינקה. כל אחד - התפילין שלו. וכמה פרוסות לחם חרבות שהיו. את התפילין שמרתי על גופי כל הזמן. גם בפרטיזנים. הייתי מתיישב בין שיחים גבוהים כאילו עושה את צרכיי, מתפלל צ'יק צ'ק, שם לי את התפילין וגמרנו. זכרתי שמי שלא מניח תפילין אין לו חיים בעולם הבא. לא רציתי לאבד את העולם הבא. החלטנו שלא נישאר בגטו. בליכנו הייתה עוד תקווה, אולי אבא חי. הלכנו לחפש את אבא. אחי הגדול ואני הקטן. הלכתי אחריו כמו עגל אחרי הפרה.

אביאל מעיד במשפט אייכמן | צילום: לע"מ

לקחו שבועיים עד שגילינו את אבא. איכר אחד אמר לנו, "אבא שלכם חי". איך הייתה הפגישה? בלי לדבר. זה היה שבועיים אחרי השחיטה. אבא ידע מה קרה. לא היה צריך לספר לו.

הוא הדריך אותנו איך לחיות ביער, איך לבקש אוכל. היינו מבקשים פרוסת לחם, קצת חלב, או תפוח אדמה. אבל לא בשר. שמרנו על כשרות. אבא אמר, "ילדים, תאכלו חתיכת חזיר, זה נותן כוח". לא הסי כמנו. רק כשהגעתי לפרטיזנים, הייתי אז כבר בועלם, יושבים שם על יד סיר גדול וכל אחד דולה מה שהוא יכול, ושם היו חתיכות בשר של אני לא יודע מה, טריפה, לא טריפה, אכלתי. פעם ראשונה כמעט נחנקתי. אבל ברגע שבלעתי פעם אחת המשכתי הלאה.

אייאפשר לספר הכל. בלתי אפשרי. אבא החליט שעלינו להתפצל. הסכנה גדולה יותר אם נהיה יחד. באחד הלילות באנו לבקר אותו. אני ופינקה. אבא התחבא בבור באסם של איכר פולני. כשיצאנו משם והתחלנו ללכת, באו גרמנים עם רובים. התחלנו לרוץ. פינקה היה מהיר ממני. הוא רץ ראשון אבל הוא נפל. המשכתי לרוץ. שמעתי אותו אומר רק "אוי". הסתדרתי. ראיתי את הגרמנים חוזרים עם פנסים ושמעתי שתי יריות. כנראה סיימו את העבודה. אני חזרתי לאבא. הוא שמע את היריות. אמר לי, "לפחות נשאר לי אחד".

נשארתי עם אבא בבור. היינו כאילו מוגנים. אבא אמר לי, "אתה תישאר בחיים, תבנה משפחה ותשכח". לשכוח? איך אני יכול. באפריל '43 הלכתי לפרטיזנים. אבא לא רצה לבוא. עזבתי אותו. התארגנתי עם עוד שישה שבועה איש והלכנו ליער הגדול. הייתה הקבוצה המשפחתית והיה את האוטריאד, גרוד הלוחמים. הצטרפתי למשפחות. כעבור שבוע קיבלו אותי ללוחמים. אמרתי, "כדאי לכם לקחת אותי. אני אתקן לכם את הנעליים שלכם, אני אעשה הכל". הייתי מאושר.

מה עשיתי כלוחם? מה שאמרו לי. אני לא גיבור. הייתי פרטיזן קטן, נער צעיר. אם רצו שאלך להביא אוכל - את האוכל לקחנו מכי פרים רחוקים - הייתי הולך. הנשק היה בצד מצום. אבא שלי היה נפה. או בתור ילד היה

אביאל כילד עם אמו
ואחיו קושקה ופינקה
| צילום רפרודוקציות:
באדיבות המצולם

”הייתי
בשורות
האחרונות.
ישבתי על
הברכיים. אמא
החזיקה אותי
ביד ימין ואת
אחי הקטן,
יקוטיאל,
קראנו לו
קושקה,
בשמאל. היא
אמרה 'ילדים,
אמרו שמע
ישראל ונמות
כיהודים'”

לי איזה חוש. לא היו מספיק כדורי אקדחים בגודל מסוים? הייתי מפרק כדור במידות גדולות יותר, הופך אותו, מוציא את העופרת, מוציא את המרעום, ועל אש, מכה עם פטיש קטן, ועושה כדורים בגודל המתאים.

פעם אחת הגעתי לאבא שלי עם קבוצת פרטיוז'נים. ביקשתי, "אבא, בוא איתי". הוא לא רצה. כעבור שלושה-ארבעה שבועות באתי שוב. כבר לא מצאתי אותו. הפולנים הלכנים, המחותרת הפולנית, ארמייה קראיובה, הרגו אותו.

ידעתי שזהו, נשארתי לבד.

...

הגרמנים עשו התקפה, בלוקדה. אני במקרה חזרתי מפעולה יחד עם עוד חמישה איש, הבאנו עדר בקר והתעכבנו בפקודת האוטריאד במחנות המ' שפחתיים, להשאיר להם כמה פרות. בלילה תקפו הגרמנים. גורדים שלמים, תותחים ואווירונים. הלוחמים ברחו רחוק.

אנחנו נכנסנו לביצות. הגרמנים רדפו אחרינו. הרגו את כל המשפחות. אני ועוד שישה-שבעה איש איכשהו הצלחנו לברוח. חזרנו כעבור זמן, לראות אולי אפשר למצוא מישהו לקבור. היינו מעט אנשים יחד וניסינו להוציא מהביצות את הגופות. הצלחנו להוציא כמה. היה סירחון עצום. גם לא היו כוחות.

הכרתי את הפנים של שמעון רדיקס. הוא היה בחור ישיבה, נשוי לשורלה, בת דודתי, הבת של ברל החייט. את ברל החייט תלו כי הלשינו עליו שהוא קומוניסט. שמעון רדיקס נהרג. נהרג? רצחו אותו הגרמנים בהתקפה על המחנה. הפנים שלו היו רמשים. את יודעת מה זה רמש? הראש הגדול, שהיה מלא חכמה ובינה, היה מלא תולעים, תולעים! זאת תמונה שאפי' שר לשכוח? הפכתי למבוגר. לא הייתי ילד. הילדים הפכו למבוגרים.

פעם אחת, חודשיים לפני תום המלחמה באזור שלנו, שנת 44' לפנות בוקר, התנפלו עלינו הפולנים הלכנים והרגו לנו שבעה אנשים מתוך 14. אני הצלחתי לברוח לעיבי היער.

חמישה מאיתנו הלכו ליער הגדול, למטה הפרטיזנים. אמרתי, "הם יחזרו למחנה, אולי הפולנים יעשו להם מארב ויהרגו גם אותם". נשארתי ביער בלי לה, לבד, אמרתי שאני חייב לחכות לחברים שהלכו למטה, להזהיר אותם. ושמרתי על השבילים, שכבתי תחת שיח. שמעתי מדברים יידיש, צעקות, קראתי בשמם. התגליתי ואמרתי להם מה קרה. חזרנו יחד למחנה השרוף. עשינו קבר אחים וקברנו את המתים. אני זוכר היום, אחרי כמעט 90 שנה, איך אפשר לשכוח? החברים שלי אמרו, "אנחנו יודעים מי בגד בנו והלשין לפולנים הלכנים". הלכנו אליו הביתה. חמיי' שה ואני השישי, והם גדולים ממני בעשר שנים ויותר. שלושה נשארו בחוץ, במבואות הכפר, שניים נכנסו לבית. אני שמרתי על יד הבית עם רובה, שזר לא ייכנס. נכנסו פנימה. כשהמלשין ראה אותם הוא ניסה לברוח. אחד רץ אחריו דרך החלון, ירה בו. הרג אותו.

מה הרגשתי? מה יש להרגיש? קצת הקלה על הניקמה. במידה מסוימת, היינו כמו מאובנים. ערך חיי אדם? ערך חיי אדם נשאר. גם היום. לא היה חשק להרוג סתם. תפסנו מחלקה שלמה של גרמנים, בנסיגה שלהם. הבאנו אותם למכלאה. יכולנו לירות בהם וג' מרנו. ולא עשינו את זה.

...

יצאתי מהיער ב'44'. המלחמה עוד הייתה קיימת. שבתי לראדון. שרדו רק היהודים הבודדים שהיו ביער איתי. אמרתי, "אין לי פה מה לעשות". החלשתי לעזוב. איך אני יכול לעזוב והעצמות של אחי פינקה ביער?

סיפרו לי שהגוי שגר בבית שלנו בדוגאלישוק הביא את פינקה לקבורה. קשר חבל לסוס ולגוף של אחי וגרר אותו. הלכתי אליו. אמרתי לו, "אני לא רוצה ממך כלום. רק תראה לי איפה העצמות של אחי".

עלינו על העגלה ונסענו למקום תוך סיכון חיים. מצאנו את העצמות של פינקה. חשבתי איך אני אדע שאלה העצמות שלו? אולי זה של מישהו אחר, אולי

"אבא החליט שבגלל הסכנה נתפצל. באחד הלילות באנו לבקר אותו. כשיצאנו באו גרמנים עם רובים. התחלנו לרוץ. פינקה רץ ראשון אבל הוא נפל. ראיתי את הגרמנים חוזרים עם פנסים ושמעתי שתי יריות. כנראה סיימו את העבודה. חזרתי לאבא. הוא אמר לי "לפחות נשאר לי אחד"

אפילו לא בנאדם? באותו רגע ראיתי את רצועות התפילין שנתנה לו אמא. ידעתי שזה אחי. אספתי את העצמות בשמיכה. הבאתי אותו לקבר האחים, עם אמא וקושקה. קברתי אותו לידם.

חשבתי שהגרמנים מחסלים יהודים רק בכורות. לא ידעתי שיש השמדה יותר משוכללת. הגעתי ללובלין חודשיים לפני סוף המלחמה. בריוק התחילו להשתחרר אנשים מהמחנות. שם שמעתי את המילה מוולמן פעם ראשונה. וקאפו וקרמטוריום.

מיידאנק נמצא ארבעה קילומטר מלובלין. בריוק פתחו את המקום לציבור הרחב ואמרתי, אני נוסע לשם. זאת הייתה זוועה מסמרת שיער. אתה עובר ואתה רואה אלפי מברשות שיניים, דברים של ילדים, אחד אחרי השני, נעליים קטנות, עשרות אלפי בוכות. זה רק קרה. הגעתי לקרמטוריום. ראיתי מה עשו עם אנשים אחרי שגמרו. מה שאני עברתי זה כאין וכאפס לעומת מה שהאנשים במחנות סבלו.

במאי '45 יצאתי לדרך. החלטתי ללכת לכיוון מזרח. לא הייתי ציוני. לא ידעתי מה זו ציונות. הגרמנים לימדו אותי מה זו ציונות. בכור, עם אבא, נודע לי שיש יהודים בארץ ישראל. הגוי הביא לנו עיתון בפולנית, ברוח הגרמנים. הגרמנים תיארו בעיתון שהאנגלים תומכים ביהודים. זה היה המידע הראשון על קיומה של ארץ ישראל בעיניי. זה התחבר לי עם דבריה של אמא. אמרתי אם למות כיהודים – על אחת כמה וכמה לחיות.

באיטליה, בדרך לארץ, התחלתי לכתוב יומן. בעיקר ביידיש. כתבתי שתי מחברות. פגש אותי יהודי, עיתונאי, הוא אמר לי, "שמע, תן לי את המחברות, אני אעתיק מה שאני רוצה ואני אחזיר לך אותן". והוא נעלם. עשר שנים אחר כך, אחרי שכבר התחנתתי והייתה לי עבודה, ישבתי בלילות וכתבתי מחדש. לא היה חימום, הייתי לוקח שמיכה עליי, אשתי ישנה ואני כתבתי, כבר בעברית. כנראה שהיה לי חשוב לכתוב. זה דרך אותי. לא רציתי אבל ידעתי שאני חייב. אם

"בין הגופות הכרותי את הכנים של שמעון רדיקס. הוא היה בחור ישיבה, נשוי לשורלה, בת דודתי, הבת של ברל החייט. הפנים שלו היו רמשים. הראש הגדול, שהיה מלא חכמה ובינה, היה מלא תולעים. זאת תמונה שאפשר לשכוח?"

לא ארשום את זה אולי זה יישכח, ילך לאיבוד. בריוק התחיל להתארגן "יד ושם" במשרד קטן בתל-אביב. פירסמו בעיתון, ביקשו מהשורדים, "תכתבו, החיבור הכי טוב יקבל פרס". לי אז היו עשרה עמודים כתובים בכתב יד. לקחתי את העמודים האלה, באתי ל"יד ושם" ושם ישבו כמה אנשים, וגברת שמתקתקת במכונת כתיבה. ניגשתי ואמרתי לה, "כתבתי משהו ואני לא יודע אם זה טוב או לא". היא קראה. אהבה כנראה את העברית שלי. היא אמרה, "אברהם, תמשיך לכתוב. אני אדפיס לך את זה ואתן לך העתק". וכתבתי בערך 90 עמודים. כל פעם כתבתי והבאתי לה והיא הדפיסה. החיבור שלי קיבל פרס שני. אני שומר את העמודים עד היום.

אחרי כמה שנים תפסו את אייכמן. התחילו לחפש מי יכול לתת עדות. בא גולדמן, קצין המשטרה שניהל את החקירה, בעצמו שורד שואה. אמר לי, "ראינו מה שכתבת ב'יד ושם', האם אתה מוכן להעיד נגד אייכמן?" אמרתי, "אני לא מכיר אותו". הוא אמר, "לא, אבל אתה יודע את המעשים שלו", וזה בור המ' וות שראיתי. "תעשה מזה עדות של עשרה עמודים". כתבתי עשרה עמודי עדות.

המעמד עצמו של המשפט? ראיתי לפני כולם זוכיות ויושב בפנים בן אדם, אבל זה לא דיבר אליי כלום. לא לטוב ולא לרע. לא ריחמתי עליו ולא כעסתי עליו. אני באותו מעמד ראיתי וזכרתי רק איך שאמי לקחה אותי ביד ימין שלה ואת אחי הקטן ביד שמאל ואמרה שנגיד שמע ישראל. הוא לא דיבר אליי. דיבר אליי מה שאמא אמרה ומה שהיה מסביב, בכור. בני אדם, ילדים, תינוקות, זקנים, מכים אותם. מישהו זו הצידה, מכים אותם. מישהו און לו כוח, מכים אותו. זורקים אותו. לא האיש בכלוב.

כלפי אייכמן לא הרגשתי כלום. כאילו עומד שם בפנים אפילו לא בעל חיים. מת. אני כנראה הבינותי דבר אחר – הרי העידו כמה לפניי, או שהתמוטטו, או שפרצו בבכי – עדות צריכה להישמע בבירור. וכשהי געתי לנקודות שרציתי לפרוץ בבכי נשכתי שפתיים. התאפקתי, כדי שאוכל לספר.

אחרי העדות אמר לי מיד העורך דין שהוביל את המשפט, גרעון האוזנר, "אברהם, אתה ייצגת את העיירה שלך בכבוד". את המילים האלה אני זוכר. אני מתרגש כשאני אומר את זה. בעיניי את יכולה לראות דמעות.

...

יש לי שני דברים שנסארו: התפילין מאמא ופרסה מאבא. את הפרסה נתנה לי תושבת מקומית כשהזרתי לדוגאלישוק ב'2009. היא אמרה שהיה שם פעם נפת. הנפת היה אבא.

התפילין עברו איתי את כל הדרך, את כל הבורות, באש ובמים. כמעט לא הנחתי תפילין מאז שעליתי לארץ. לפני 12 שנה, כשנסעתי לדוגאלישוק ולראדון, הנחתי אני חושב אולי בפעם הראשונה, מעל קבר האחים של אמא וקושקה. ואמרתי, "אמא, זה בנך, אברמל'ה, לא נפרדתי ממך. באתי להגייד לך שאני חי כיהודי, אני חי כיהודי בארץ ישראל, ויש לי ילדים, נכדים, נשאר שריד למשפחה".

היום לא חסר לי כלום. אני יודע גם לשתות ולאכול ולשמוח. ואני אדם שמח. אני הופך את העצבות שהייתה בי לכוח שנותן להבדיל. כי אני מסתכל מה היינו ומה אנחנו היום. היינו מתפללים לזה, שנזכה למדינה. הספקתי גם, תודה לאל, להילחם למען המדינה. הייתי בפלמ"ח. עד גיל 54 עשיתי מילואים. זכיתי לדברים עצומים, שלא ייאמנו. כשהייתי בפלמ"ח התפללתי שנגיע למיליון יהודים בארץ. היום אנחנו שבעה. יותר מזה? יש לי משפחה גדולה. יש לי הכל, אבל אני לא יכול לשכוח מה היה. בלי לה, כשנתתי לך תשובה שאני מסכים שניפגש, לא יכולתי לישון. כבר הייתי "שם", במחשבות. לא קל לחזור 78 שנים אחורנית. לא קל לחזור לראות את הבור הפעור.

למה אני בכל אופן מוכן לדבר על השואה? אני רואה את זה כצוואה. אני חוזר על זה תמיד, התפילה בלב כל איש הייתה שיישאר מישהו שיספר מה קרה לנו. יש לי שתי חובות: לבנות משפחה, שריד למשפחה שאיננה, ולספר מה שהיה כעדות חיה.

את שתייהן מילאתי.

אחרוני הפרטיזנים | מוסף מיוחד ליום הזיכרון לשואה ולגבורה

יליד זאגרב, יוגוסלביה. כשפרצה המלחמה אביו נמלט לאיטליה. בהמשך החליטה גם האם לברוח עם אלכס ושתי דודותיו בעזרת מסמכים מזויפים. הם הגיעו לחוף האדריאטי. היו במחנה ריכוז בקרלביצה ואחר כך באי ראב. בהמשך הצטרפו לפרטיזנים של טיטו. אמו עבדה בבית החולים של הפרטיזנים כטבחית ואלכס הילד בילה בחברת הפרטיזנים הפצועים. במשך שלושה שבועות התחבאו בבונקר באדמה. בסוף המלחמה שבו לבוסניה. אלכס איבד את אביו בשואה. בשנת '49 עלה לארץ עם אמו. בארץ עבד כמבקר בסוכנות היהודית. נשוי, אב לארבע בנות וסב לשמונה נכדים.

ח שלושה שבועות היינו מתחת לאדמה. וכל הזמן צילצל לי במוח, 'מה אני עושה אם הגרמנים באים'

גדלתי עם הפרטיזנים מגיל שמונה עד עשר. הם קראו לי הקומיסר. למה? כי התמצאתי בכל התורה הקומוניסטית. ידעתי אותה בעל פה. וכשחננו אותי, ידעתי להשיב. אז הם היו מצביעים עליי ואומרים, זה קומיסר.

אני זוכר שעזבנו את הבית. זה היה יום אביבי. בבית היה ניקיון כללי, פסח. מה לקחנו? אני לא זוכר. אבל אני יודע שהיה שק עם מצות שנשאר יתום בחדר האוכל. נסענו ברכבת לאזור שהיה כבוש בידי האיטלקים. הגענו לצומת. עמד שם מוסלמי. עיסוקו היה לאתר יהודים שנוסעים ברכבת ולשלוח אותם למחנה. לנו היו ניירות מזויפים, עם שמות בדויים. היינו מוכרחים לדרת מהרכבת. אמא ראתה את המוסלמי, חשכו עיניו. הוא הכיר אותנו מהבית. ידע שאנחנו יהודים. אבל הוא לא הסגיר אותנו. זאת הייתה רק נקודה במסע. היינו במחנה. באוגוסט או ספטמבר '43, אני כבר לא זוכר, הפרטיזנים פתחו את המחנה. "חירות", "חופש", ככה הם קראו. אני הרגשתי פחד. לא הבנתי מה קורה. אמא שלי החליטה להצטרף לפרטיזנים. התקדמנו למזרח קרואטיה של היום. צעדנו בלילה, שלא יגלו אותנו. הלכנו והלכנו. זה היה בהרים. והיו עליות ואנשי שים מבוגרים, היה להם קשה. שאלו, "כמה עליות עוד יש?" אני זוכר שמישהו ענה, "לפנינו עוד עלייה אחת ואחר כך לעולם זה לא ישר".

באחד הערבים פגשנו את הרוד שלי, סמי קופלמן. הוא הצליח לצאת ממחנה יאסנוביץ' והצטרף לפרטיזנים. שמחנו. נפרדנו בדמעות. יותר לא התראינו. סמי נהרג בקרב כפרטיון.

הייתי רוה וכחוש. יום אחד מסתכל עליי אחד הפרטיזנים ואומר לאמא, "עוד מעט יהיה קבר של פריטיון". הוא התכוון אליי, באלה המילים. הוא אמר לה, "לכי איתו לבית החולים של הפרטיזנים".

עברנו לבית החולים. אמא הייתה שם הטבחית. היא עשתה שם חיל. שמה הלך לפניו בכל האזור. היא בישלה לה פרטיזנים הפצועים. היא עשתה לכל פרטיון לחם מנייה מדי יום. אני הייתי אוסף את הלחמניות ומחביא אותן בכיסים. הכיסים שלי היו מלאים לחמניות יבשות.

זה אפילו לא נראה לי משונה. קיבלתי את זה. הרבר השני שאני זוכר הוא כינים. כינים חומות בשערות וכינים לבנות בבגדים. בכל מקום היו כינים. לא היה לי עם מי לשחק. הייתי ילד יחיד, בודד. אני זוכר ששיחקתי עם גרעיני שעועית. זה היה משחק שלי עם עצמי. הברירות התעצמה כשהוחלט על פינוי בית החולים. הצבא הגרמני תקף את צבא הפרטיזנים ואנחנו נכנסנו לבונקר תת-קרקעי. שלוש שבועות היינו בבונקר, מתחת לאדמה. וכל הזמן

תקופה ארוכה עוד הייתי חסיד של טיטו. לפני כמה שנים ראיתי תמונה שלו מתחבק עם ערפאת. התאכזבתי והפסקתי. מילא לעשות עסקים, אבל להתחבק? זה היה בעיניי מעבר לכל דבר.

"נסענו ברכבת לאזור שהיה כבוש בידי האיטלקים. הגענו לצומת. עמד שם מוסלמי. עיסוקו היה לאתר יהודים ולשלוח אותם למחנה. לנו היו ניירות מזויפים, עם שמות בדויים. אמא ראתה את המוסלמי, חשכו עיניה. הוא הכיר אותנו מהבית. אבל הוא לא הסגיר אותנו"

ידעתי שאני חייב לצאת מהגטו ולהצט"ר
רף לפרטיזונים. ביקשתי לצאת עם הקבוצה
הראשונה שתצא לנארוץ'.

ביער השתייכתי לכריגדה של מארקוב.
הגדוד שלנו מנה כמאה איש. מדיניות הלי-
חימה בשורות הפרטיזונים הייתה לנסות לא
להיכנס לקרבות פנים אל פנים. בקרב פנים
אל פנים היו לנו תמיד אבידות בגלל העי-
דיפות של הגרמנים בנשק ובכוח אדם. על
הגדוד שלנו הוטל להגן על השטח שהיה
בשליטת הפרטיזונים לא רק בלילה אלא
גם בשעות היום. המטרה הייתה לפוצץ
פסי רכבת, להתקיף ולחסל תחנות משטרה
בכפרים ובעיירות הקטנות ובעיקר לערוך
מארבים בדרכי התעבורה והאספקה של
גרמנים, בכבישים הראשיים והמשניים.
השתדלנו לתקוף ולפגוע במהירות ולסגת
מיד חזרה ליער. ברוב המקרים השגנו את
המטרה.
עיקר הפעילות היה קשור בשיבוש

תמונת ניצחון: ליטמן ומשפחתו המורחבת

דרכי האספקה של הצבא הגרמני לחזית,
ובמיוחד רכבות שהובילו ציוד צבאי ואס-
פקה לחזית הסובייטית. בלילות יצאנו
לפוצץ את פסי הרכבת. לאורך הפסים היו
ממוקמים בונקרים גרמניים עם מכונות
ירייה. הגדוד שלנו ספג אש תופת והרוי-
גים רבים. היינו מניחים מטענים מתחת

אני היום היחיד שהש-
תתף באותו ליל סיל-
בסטר שבו אבא קובנר
הקריא את הכרוז "ואל
נלך כצאן לטבח".

אני הייתי שם. היו
במטבח בערך 150 איש. העמדנו שורות של
ספסלים מלוא החדר. התרכזנו כל הצעי-
רים במטבח ברחוב סטראשונה 2. אני עמד
דתי על ספסל ליד הקיר. המטבח היה מלא
מפה לפה. אבא קובנר מהשומר הצעיר עמד
והקריא את הכרוז המפורסם.

מבחינתנו זה היה המסר המשני של הכי-
רוז. אנחנו שמענו או לראשונה, בקול רם
ובמפורש, את מה שלחשנו אחר לרעהו
ואחד לעצמו: "פונאר זה מוות".

בכרוז נאמר שכל אלה שנחטפו על ידי
המשטרה הליטאית לפני שהובלנו לגטו
וכל אלה שהובלו לפונאר דרך בית הסוהר
או לפונאר ישירות נורו שם. מ-80 אלף
יהודי וילנה נותרו כ-20 אלף יהודים. כולם
הובלו לפונאר. פונאר זה לא מחנה ריכוז,
פונאר זה מוות.

המילים "פונאר זה מוות" נחרתו עמוק
בזיכרוני.

קשה היה להאמין שדבר נורא כזה מתר-
חש קילומטרים ספורים מאיתנו. מה שהיה
שרוי בתת'מודע שלנו הפך לדיעה מוד-
עת. לקח לנו זמן עד שקלטנו את האמת:
"פונאר זה מוות".

...

במבט לאחור ניתן לומר שבאותו לילה
הוקמה המחתרת היהודית בגטו וילנה. והיא
קראה ליהודים להתקומם ולהתגונן, ולא
רק באופן פסיבי, אלא בנשק אם וכאשר
יבואו לחסל את הגטו. השם למחתרת היה
ארגון הפרטיזונים המאוחד, FPO.

הייתי מבין הראשונים שהצטרפו למח-
תרת. הייתי בודד, בחברה מבודדת, מרוחק
ממשפחתי שנותרה בבלארוס. לא הייתה
לי אחריות כלפי אף אדם אחר והיה לי קל
יותר להחליט שאני מצטרף. לא סיכנתי
אלא את עצמי.

...

כשנוצרו קשרים עם הפרטיזונים החליט
המטה להעביר את בסיסי הלחימה של FPO
מהגטו ליער. לראשונה חשבנו שיש סיכוי
לא ליפול בקרב בגטו, אלא לשרוד ביע-
רות.

נולד בדוד-הורודוק, רוסיה (היום בלארוס). לפני המלחמה סיים את הפקולטה לכימיה באוניברסיטה הפולנית בוילנה והיה כימאי. ב-1941 נכלא בגטו וילנה. היה חבר הנוער הציוני, ממארגני וראשוני המחתרת האנטי-נאצית FPO. בחדרו היה הדפוס המחתרתי. בספטמבר '43, שבועיים לפני חיסול גטו וילנה, ברח עם 25 חברים נוספים מהמחתרת ליערות נארוץ' והצטרף לפרטיזנים הסובייטים. לחם בגדוד קרבי והשתייך לבריגדה של מארקוב. ב-1946 עלה לארץ. עבד ככימאי במעבדה לבדיקות מזון וכמהנדס מזון. בין השאר הקים וניהל את שירות המזון במשרד הבריאות. ממייסדי ארגון הפרטיזנים ולוחמי הגטאות. פירסם ספר אוטוביוגרפי, "המלחמה על החיים". עד לפני כמה חודשים עוד היה איש עדות. נשוי לחיה. אב לשתי בנות, סב לחמישה נכדים ולשמונה נינים.

ח

רצינו להילחם לא רק כדי לשרוד, אלא גם לנקום בגרמנים

לכיוון שלנו ממכונת ירייה. הייתה אש תופת. הכדורים שרקו ליד האוזניים. היינו מטרים ספורים מהיער. אני זוכר שאמרתי בליבי שזה הסוף, ואז נזכרתי באחד השיר רים שנהגנו לשיר, שיר על הפרטיזן שנפל בקרב ואיש לא יודע היכן קברו. בעברית השיר נקרא 'בערכות הנגב'. המילים תורגמו מרוסית.

...

היו לי שתי אחיות בישראל שעלו לפני המלחמה. הקשר איתן נוצר רק במחצית '45, כשנה אחרי שהשתחררתי מהנאצים. לא הייתי מסוגל להודיע להן שכל המשפחה איננה ורק אני ניצלתי. התביישתי. העיקר עליי המצפון - למה אני חי ואיפה האחרים.

אם הייתי גיבור? נחשבתי ככה. עם הזמן השתנתה גישתי לשורדים. אני משתתף בסבלם של כל מי שהצליחו להסתתר בתנאים קשים מפני הרוצחים ובנס נשארו בחיים. אני רואה ביוצאי מחנות הריכוז ממש גיבורים על שהצליחו לשרוד בתנאים שקשה לתארם. אני מעריך ומכבד את מי שהצליחו לארגן מחנות משפחתיים בתוך היערות ולהציל יהודים רבים, לא פחות מאשר את אלה ששרדו בשורות הפרטיזנים. אני, כמו כן, גאה במורדי הגטאות, בפרטיזנים, שרבים מהם נפלו בקרב נגד הגרמנים, ושמים של רבים מהם וגם מקום קבורתם לא נודע.

לא פעם נשאלת השאלה, וגם אני שואל את עצמי, כמה זמן תימשך השנאה לגרמנים. לכל אחד מאיתנו יש החשבון הכללי והפרטי. שום דבר לא יחזיר לנו את יקירינו. בנוסף לשואה המשותפת עם כל ישראל הייתה זו השואה הייחודית שלי. אני אישית לא מסוגל לסלוח לגרמנים על מה שעוללו למשפחתי, לקרובי ולעמי.

ישבנו במארב סמוך לכביש והיכינו לשיירה גרמנית שהייתה אמורה להגיע. מפקד הגדוד שלח אותי לעמדה קדמית. היה עליי לחזור להודיע לו ברגע שיתגלו הכוחות הגרמניים. לפתע שמעתי יריות, דווקא מהצד האחר. כנראה נודע לגרמנים על התוכנית שלנו והם שלחו כיתה של שוטרים משתפי פעולה כדי לחשוף אותנו. הגדוד התחיל לירות בשוטרים והסתלק בחזרה לתוך היער. הבוקר עלה לא הצלחתי למצוא את הגדוד שכבר התרחק. פרטיזן שהיה מתנתק מהגדוד היה במצב קשה. כיהודי היה מצבי קשה עוד יותר. לא יכולתי לבקש עזרה מהכפריים. למחרת ניסינו לעבור את פסי הרכבת ולחזור להתחבר לבריגדה. רכבת משוריינת הבחינה בנו והתחילה להפגין אותנו, ואנחנו נאלצנו לחזור על עקבותינו. התמקמנו במשך היום בתוך בתים. בשעות בין הערביים התקיפו אותנו במפתיע גרמנים ושוטרים מקומיים. התפתח קרב יריות. עד שהצלחנו להתקדם ליער נפצעו שבעה מחברינו. היה עלינו להגיע עם הפצועים לפסי הרכבת ולעבור איתם בטרם יאיר השחר.

אילתרנו אלונקות מגזעי עצים וחגרות ונשאנו את הפצועים. אני זוכר את המאמץ הפיזי שנדרשתי לו כדי לשאת את האלונקה המאולתרת ואת הכאב לכתף מקורות העצים. יותר מהכאב נחרתה בזיכרוני הרגשת הקיפוח. האוקראינים, חבריי לנשק, התחלפו ביניהם בנשיאת האלונקות. אני עשיתי זאת ברציפות. לא אמרתי דבר. גם ככה היו האוקראינים רוטנים לעומתי ש"אף יהודי אחד לא נפגע בקרב". צחוק הגורל, אחד הפצועים שנשאתי כל הלילה על כתפי היה בחור מקומי מאחד הכפרים שגייסנו לפרטיזנים. לפני הפעולה הוא ניגש אליי והתלונן ש"הכל בגללך. הרי הגרמנים מחפשים אותך".

כשהגענו לפאתי היער הגרמנים ירו

צירי המסילה. נאלצנו לשנות את שיטות הלחימה. כל אחד מאיתנו קיבל ארבעה מטענים, ובלילה אחד היה עלינו לפוצץ ארבעה פסי רכבות, מסילה לכל כיוון. היינו חרורי רוח לחימה באויב הנאצי. רצינו להילחם לא רק כדי לשרוד אלא גם לנקום בגרמנים.

לפסי הרכבת, בדרך כלל במקום שבו מתעקלים הפסים בוויית. המפעיל שכב לצד פסי הרכבת וכשהרכבת הייתה מגיעה היה מושך בחבל, והמטענים התפוצצו, דבר שגרם לירידה מהפסים. כדי למנוע ממפעילי המטענים להתחבא, הגרמנים כרתו את כל העצים שצמחו משני

א
כ
ה
נ
ו
פ
ת

אחרוני
הפרטיזנים |
מוסף מיוחד
ליום הזיכרון
לשואה
ולגבורה

14

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

צילום רפרודוקציה: יריב כץ,
באדיבות פרופ' דינה פורת

חסייה טאובס-ורשבצ'יק, בת 97.5

נולדה בוויילנה (היום בליטא). למדה בגימנסיה תרבות בוויילנה. חניכה של השומר הצעיר. בשנת '41 נכלאה בגטו וילנה. הייתה חברה במחתרת ה-FPO, ארגון הפרטיזנים המאוחד. בגטו יצאה עם קבוצה דרך הביוב והצטרפה לפרטיזנים ביערות רודניקי. הייתה לוחמת. השתתפה במארכים ובמיקוש רכבות, חיבלה בקווי טלפון ובגשרים והשתתפה בפעולות נקם נגד משתפי פעולה עם הנאצים. בהמשך פעלה ב"בריחה". הוריה ואחיה היחיד נספו בשואה. הייתה חברה בקבוצת "נקם" שאורגנה על ידי אבא קובנר אחרי המלחמה. ב-1946 עלתה לארץ, לעין החורש. הייתה בגרעין שהקים את קיבוץ יקום. עבדה, בין השאר בחמ"ד, חיל המדע. כתבה את "רשימותיי לגיורא", רשימות לבנה היחיד, על פי בקשתו, בהן תיארה את תולדות משפחתה וקורותיה שלה. הרשימות נקטעו ולא הושלמו כשבנה הלך לעולמו. אלמנה. אמא של גיורא ז"ל.

רצייתי לנקום בנאצים. כשנשארת בחיים הרגשתי כמו מישהו שנכשל

במקרה הייתי שייכת לקבוצה לוי-חמת כל הזמן. אם זה ביער ובגטו וב"נקם". אני לא רק ראיתי. אני גם חוויתי.

הייתי צעירה, הייתי מרדנית, הייתי אדם אידיאולוגי. הייתי חניכת שמו"ץ (השומר הצעיר - ח.ק.). זה לא בישראל, זה בוויילנה. זה משהו לגמרי אחר. שמו"ץ היא תנועה מאוד קיצונית, מאוד חריפה, מאוד מקשה, מאוד דור-שת, מאוד מצפה מחניכיה. בהשקפה ולא רק בהשקפה ציפו מאיתנו להיות את השקפתנו יום-יום ושעה-שעה, ואני כנראה קיבלתי את זה מאוד ברצינות.

כשהתארגנה FPO אבא (קובנר - ח.ק.) ניגש אליי. הוא דיבר איתי והציע לי להצטרף, ואצלי זה היה דבר מובן מאליי. אני כל הזמן חשבת שמהו אמור לקרות. רק לא ידעתי איך ומה, אבל ידעתי שמהו חייב להשתנות. כמוהן שהצטרפתי. אנחנו היינו קבוצה אידיאית שהתכוונה לקום את יהדות וילנה נגד הנסיעה למחנות המוות. אנחנו חשבנו להיות החלוץ של יהדות וילנה. אנחנו חשבנו שאנחנו נוכל לשכנע את הציבור שיתנגד, שיתקומם.

באותה תקופה שימשו לי מופת לוחמי מסדה. הקראתי פרקים מהספר "המצדה" של למדן. הודהית עם אנשי מצדה, כי האווירה הייתה כזו. האווירה בתוכי. עד היום אני זוכרת שהלכתי עם זה בכיס והקראתי פרקים.

כשיצאתי ליער אחי כבר לא היה. אני לא הייתי בבית הרבה מאוד זמן. הייתי מגויסת. באתי רק להגיד לאמא שאני יוצאת, שהיא לא תחכה לי כי אני לא אבוא. אימי הייתה אישה מאוד מעשית ומאוד חזקה ומאוד חכמה ומאוד אמיצה, רק בעלת השקפה שונה משלי. והיא הכינה את הכל בשביל שאנחנו נצא למ"ס תור. בגללי היא לא יצאה. בינתיים חטפו את אחי מהרחוב והובילו אותו לאסטוניה. שם הוא הלך למות במחנה. הוא היה מאוד מעודן, האה.

הפרידה מאימי נשארה איתי לאורך כל הדרך, ובי מיוחד בשנים עכשיו. זאת הנקודה הכי מטרידה שנתורה לי ממשפחתי. היא עמדה מצידה השני של דלת זכוכית. רצייתי להגיד לה שלום, לתת נשיקה. והיא לא נתנה לי. בצאתנו מהביוב ליער היה עוצר. אנחנו הלכנו מרחק של מאה מטר, זוג ועוד זוג ועוד זוג. הגרמנים עצרו זוג ועוד זוג. במקום תעודות, הלוחמים הוציאו את נשקם. הגרמנים העבירו אותם לכיכר, איפה שיש שבו כל היהודים וחיכו שיובילו אותם, חלק לעבודה וחלק למוות. בין הארבעה הייתה נערה שמה אסיה.

אסיה, זה היה שמי בבית, כל החיים. אחרי שהגעתי מהיער, כעבור שנה, הלכתי לחפש את אמא. הלכתי למקום שהיה פעם ביתי. נודע לי שהידיעה על לכידתם של ארבעת לוחמי FPO שנת-לו חיים, בהם נערה בשם אסיה, הגיעה לאימי. אימי הייתה בטוחה שזו אני, בתה. היא הלכה לראות אותי תלויה בשביל להצטרף אליי.

אימי הלכה למוות כתוצאה מכך שאני עזבתי אותה, הלכתי לפרטיזנים. זה דבר בלתי ניתן לתפיסה שהיא יצאה בכוח מתוך המחבוא. הם כולם נשארו בחיים כמי חבוא. לא מצאו אותם. הסיפור של אמא זה הרבר הכואב ביותר מבחינת החלטה שעשיתי. הדבר הזה נשאר. אני לא יצאתי לחיות. אני יצאתי למאבק. אחרת לא הייתי יוצאת בלי אמא.

קשה לי מאוד להיות עם זה. אני כל הזמן חושבת שלו הייתי בעלת כסף, בעלת נכסים, הייתי עושה סרט. חשבת "הפרידה מאימי" זה סרט כל כך חזק. אני כל הזמן נושאת את זה איתי.

ירדנו לתעלות הביוב, דרכן יצאנו מהגטו. השחלתי את עצמי פנימה, אל תוך הווהמה. תוך דקה מצאתי עצמי מקופלת בתוך התעלה שקוטרה 80 ס"מ. רגליי שקעו ברפש שהלך והעמיק. זחלתי. בחוץ ירד גשם שוטף והכל נכנס לתוך כניסת הביוב, המים מילאו את הצינור והגיעו לי עד הסנטר. הצחנה הייתה גרו-לה. אחד הבחורים, גבר גבוה, התעלף וסתם בגופו את התעלה. סחבנו אותו הצידה, איפה שיש מקום חדירה לאוויר ולאור, והוא שם התאושש. המשכנו להתקדם. אני לא יודעת איך עברנו את זה. כשיצאנו משם הגשם המשיך ללוות אותנו, והוא שטף את כל הצואה.

בפרטיזנים אני הייתי ביחידה הלוחמת. השם של הגרוד שלנו היה "בעד הניצחון". היה גם עוד גרוד, "נקם". בכל גרוד היו פחות או יותר 60 לוחמים. ארבע קבוצות. כל קבוצה היה לה מפקד.

בדרך כלל נשים שהיו ביחידות פעילות היו קשריות. היו מביאות פרטיזנים ליער, היו יוצאות לארגן משהו או להעביר תקשורת. בדרך כלל הן היו צריכות להיות דומות לאריות. אני לא הייתי קשרית. אני הייתי ביחידה לוחמת.

עשינו כל מיני פעולות, כל מה שהיה צריך. ניתוק פסי רכבת, ניתוק קשר טלפוני, לשים דינמיט על כבישים שהצבא נע עליהם בלילה.

מה היה הכי קשה? שלא יצאת לפעולה. הייתי מתוכחת לפעמים. ראיתי את הרשימה של היוצאים

ולא ראיתי את עצמי בתוך הרשימה, אז היה לי ויכוח תמיד. זה היה מאבק לצאת לפעולות. נאבקנו לא לפגר אחרי הגברים.

הייתי ביער ואחרי כן הייתי ב"נקם", באירופה. עברתי מדרום אירופה עד הצפון הרחוק. הייתי ברגל ועל הרכבת, בין שני קרונות. איך נסעתי? אני לא יודעת. היום אני זקנה, צולעת, אני לא יודעת איך עשיתי את כל זה. זה לא פשוט לעלות על רכבת, ולא נותנים לך להיכנס ואין לך בכלל כרטיס, ואת בניירות מזויפים, את לא בשמך, את לא חסיה, והייתי קופצת לפני שהרכבת הייתה נעצרת, בין שני קרונות.

אבא היה ידיד מאוד קרוב שלי. אני לא מכירה אדם ברמה שלו. לא הכרתי יותר אנשים כמוהו. גם בייצירה, בכתיבה, בתור איש רוח, מנהיג, דובר, נואם בחסד עליון. לא מתאים לשום תקופה. אני עברתי איתו המון זמן. גם ביער וגם בגטו וגם באירופה, ואחרי כן ב"נקם".

רצייתי לנקום בנאצים. כשנשארת בחיים הרגשתי כמו מישהו שנכשל. אנחנו לא הגענו לתוצאה רק בגלל שהכשילו אותנו. ראו בנו סכנה להקמת המדינה. יש משהו בזה שאני חשה שהעם לא היה ראוי שתהיה לו קבוצה כזו, שתהיה מוכנה להקדיש עצמה בשביל להילחם, רק בשביל משפט בתולדות העם.

כשמדברים על שרידי שואה אני לא רואה את עצמי כזו. אני שרידת שואה. אני שרידה אולי יותר מכולם. אני נשארת אחת. אבל אני מרגישה אחרת. הייתה תקופה שהומינו אותי להרצות לתלמידים ואני עשיתי את זה בהרבה בתי ספר. אני הרגשתי את עצמי שונה, כי הם ציפו לאותם שהלכו למחנות ועשו עבודת פרך והלכו למוות ואני הרגשתי אחרת.

אני חיה בשני עולמות. זו לא הארץ שאותה בניתי, שלה ציפיתי. אני מרגישה כמו על פלנטה אחרת.

אני מרגישה זרות בשפה, בתרבות, בדיבור. המציאות הישראלית כל כך מאכזבת. אני לא חושבת שזה עם אחר. אני חושבת שאלה שבטים.

זו לא אני, זו לא ארצי. לא אותה בניתי. לא למענה נלחמתי. אבל זה, כנראה, מה שקורה כשאדם חי חיים ארוכים. הדורות משתנים, התרבות משתנה. אתה פשוט נמצא לא במקומך. יכול להיות שזה רק אני, אבל אני מרגישה לא על כוכב הלכת שלי. אני בכוכב לכת אחר לגמרי.

"הייתה תקופה שהזמינו אותי להרצות לתלמידים. אני הרגשתי את עצמי שונה, כי הם ציפו לאותם שהלכו למחנות ועשו עבודת פרך והלכו למוות ואני הרגשתי אחרת"

יוסי חן (חיניץ'), בן 85

נולד בלחווה שבפולין (כיום בלארוס). היה בגטו לחווא. בספטמבר '42 תיכננו הנאצים להוציא להורג את תושבי הגטו. פרץ מרד. רבים מהיהודים שניסו לברוח ליער נורו ונהרגו ובהם אמו ואחיו היחיד. יוסי בן השש נמלט. בהמשך פגש את דודו ויחד מצאו את אביו. בדרכם לאזור הפרטיזנים, נורה ונרצח הדוד. יוסי ואביו חיו עם הפרטיזנים שנתיים. ב'47 עלו על אניית המעפילים אקסודוס שגורשה על ידי הבריטים בחזרה לאירופה. בשנת '48 עלו לישראל. כיהן כסגן מפקד יחידה 504 בצה"ל. שירת במוסד. כתב ספר בשם "האור בקצה היער". נשוי לנחמה. לשניים שלוש בנות ותשעה נכדים.

השתתפתי במהלך חיי בפעילויות חשאיות. ובכל פעם זכרתי את המשימה הראשונה בגיל חמש וחצי

אני תמיד משווה. כמו שהשוויתי כשהייתי בכיקור בגטו הראי שון בעולם, בוונציה. המילה גטו במובנה המוכר, לתיאור שכונה יהודית, בלי קשר לנאצים. לא היה שום דבר דומה חוץ מהשם. אבל אני בזיכרוני כבר הייתי הרחק מוונציה, בגטו לחווא. או כמו כשהייתי בארוחה הטעימה ביותר בחיים, בשטוקהולם. והיה קר בחוץ. אני יושב במסעדה, במי נוס 27 מעלות. ובחוץ שלג, ערימות. מדבר עם השוודי על מזג אוויר. והוא אומר לי "לנו השוודים אין בעיות של קור, זה רק עניין של ביגור". ואז אני שמה, ביער, כבר לא במסעדה החמה בשטוקהולם. תמיד אני משווה. אשתי לפעמים כועסת, "מה אתה משווה? זה משהו אחר לגמרי".

...

במהלך חיי השתתפתי בפעילויות חשאיות. בכל פעם שהייתי צריך לבצע משהו, זכרתי את המשימה הראשונה שלי מעבר לקווים.

בן כמה הייתי אז? חמש וחצי. זה היה בפסח. יום קודם הגענו לגטו. מותר היה להביא רק חבילה אחת לאדם. בכל פעם שהחלפתי מקום מגורים זכרתי את הכנת החבילה שסחבנו. מה סחבת? אין לי מושג.

הגטו עוד לא היה מבודד ואפשר היה לצאת. למי חרת אמה שלחה אותי, עם עוד ילדים, להביא דברים מהבית. כל אחד נכנס לבית שלו. קיבלנו הנחיות לבשנו מעילים, היה יום חם. ואני נכנס ושם בתוך המעיל כל מיני דברים. מה אני זוכר? תחושה, שום דבר. אמה מבקשת, אני עושה. זהו. אני זוכר את זה מצוין. חוזר, עוצרים אותנו. תפתחו את המעילים. הכול נופל, וזהו. לא עשו לנו שום דבר. נכשלת בתפקיד.

...

כזכות המרד אני חי. אני תמיד אומר את זה, המרד בגטו לחווא. התעוררתי בחושך מוחלט. אני לא יודע אם התעוררתי או שהעירו אותי. אני זוכר את המשפט שאמא אמרה לי, ביידיש, "עוד תישן הרבה", משהו כזה. אין לזה תרגום מדויק בעברית. התלבשנו ויצאנו כולנו. עוד הייתה חשיכה.

עומדים בצפיפות נוראית בסמטה, כל תושבי הגטו. אני מחזיק ביד של אבא שלי. מאחורינו אמה, מחזיקה על הידיים את אחי הצעיר משה. הלחץ הולך וגור. בר. בינתיים מאיר היום. השמש זורחת. אני זוכר את

השמש מפני שהייתה צפיפות נוראית. יכולתי לראות רק את השמיים כשהרמתי את הראש, שמי התכלת. אני ילד קטן. יום יפה היה. הסתכלתי אחורנית, אפשר להגיד מבט חטוף, ראיתי את אמה. את אמה והאח. יותר לא ראיתי אותם.

פתאום הרגשתי צפיפות ורוחק, ודחיפות, דחיפות. אני מחזיק בידיים של אבא, ויש לחץ מאחור, והידיים נפרדות. עוד לפני שהגענו לשער של הגטו, כבר הייתי לבד. רצתי. למה רצתי? תחושה, ככל הנראה. ואז, אני זוכר, אני שומע את היריות.

אני לא מבין מה זה אש. מה שאני רואה בוודאות זה שאנשים נופלים, אנשים קמים וחלק לא קמים. חלק קמים ונופלים שוב. ואני רץ, כמו כולם.

היינו צריכים לעבור רחבה, בדיעבד אני יודע. בדיקתי את זה כשהייתי בלחווה בשנת 1995. חזרתי לשיחור את תוואי הריצה. פה עמד מקלע, פה עמד מקלע. עמדו מקלעים ופשוט שחטו. שטח הריגה פנטסטי. מי שהלך, הלך, מי שנפל, נפל. אני עברתי. היה לי קרע במכנסיים. עד היום אני לא יודע אם זה מכדור או מסיכה אחרת. אבל לא נפגעתי כהוא זה.

ראיתי שאנשים פונים שמאלה, לכיוון השדה. גם אני הלכתי לשם. לאט לאט כל האנשים עוברים אותי. עוברים ועוברים. בינתיים אני נתקל באיכרה, אנחנו עוברים בגינה שלה, והיא רצה אליי, עם מגרפה או מקל. וצורחת. ואז התחלתי לפחד. זהו. זה הפעיל לי את המנגנון. מה שאני יודע בוודאות, שזה היה הפחד הראשון שלי.

עובר גינות, עובר שדה. רץ כבר בתוך שדה יפה, פתוח, חרוש. פה ושם עוד מישהו עובר אותי. מאחוריי כבר לא ראיתי אף אחד. מלפנים, פה ושם. פתאום אני רואה בזווית העין בשדה הפתוח את דוד שלי, הירש לייב. הירש לייב היה דוד קרוב. רווק, כריזמטי. הייתה תקופה שהיה ראש סניף בית"ר. אני מתחיל לצעוק לו. אין תגובה. ואז מישהו עובר על ידי ואני רואה אותו רץ לכיוון הדוד, אומר לו משהו והדוד עוצר. מסתכל אחורנית, רואה אותי, מחכה לי.

אני לא יודע כמה זמן נמשכה הריצה שלי. אני מעריך שבין רבע שעה לשלושת רבעי שעה, אולי שעה. עכשיו אני בידיים בטוחות. הדוד אומר לי להוריד את המעיל. נתתי לו אותו. בהתחלה רצים. עוברים להליכה. ריצה להליכה. כל הזמן פוגשים אנשים, עוברים כבר מרחק. שומעים "ראית את זה", "ראית את ההוא".

כעבור זמן אני שואל את הדוד "איפה המעיל?". הוא אומר "זרקתי אותו, שיהיה לנו יותר קל לרוץ".

פרצתי בכי. מה אמה שלי תגיד שאיבדתי את המעיל. אני בוכה גם עכשיו. איך אומר השיר של שטקן ליס? הדמעות זולגות מעצמן.

האם ציפיתי לראות שוב את אמה? לא יודע. בחלום אולי כן. זה חלום של תקווה, אבל באשליות אני לא בטוח. אני מבדיל בין חלום לבין אשליה כבר כילד. לא ציפיתי. לא.

ביום חמישי ברחנו. ביום שישי פגשתי את אבא. כשאנחנו נפגשים, ביער, אבא אומר לי דבר ראשון "עס איז נישטא קיין גאר", אין אלוהים. זהו.

בשבת שכננו בכיזה. היו חיפושים נרחבים אחרי הבורחים. זה מה שאני יודע מסיפורים. לא אבא סיפר לי. אבא היה שתקן.

ממש עם דמדומים התחלנו ללכת. הדוד לקח אותי ביד. אבא היה באותו זמן מאחור. פתאום נשמע עה ירייה. כשאני אוהו בידו של הדוד הוא נופל. אבי מאחוריי תפס אותי, ממש זרק אותי מאחורי שיח. לא יודע אם הוא אמר לי לשתוק או שלא היה צריך בכלל להגיד. על כל פנים, שמענו את איך שהמנוול ההוא, משתף פעולה בלארוס, ניגש לדוד. הוא שאל אותו אם יש לו כסף. אני לא יודע אם שמעתי את זה או שה סיפור מוכר לי מאבא. הדוד אמר "אין לי שום דבר". הוא חיפש אצלו בכיסים. לא מצא שום דבר. הדוד צעק לו "דובי מניא", חסל אותי, ואחרי שסיים לחפש ירה בו כדור-שניים והלך.

אנחנו המשכנו לשכב. אני זוכר את הרעש הכי גדול ששמעתי בחיי, את השיניים שלי נוקשות אחת בשנייה. שכננו קצת, ראינו ששקט מסביב, התחלנו לצאת. הורידו את הז'קט מהדוד שלי ושמנו אותו עליי, במקום המעיל. והלכנו.

...

את מראינת פרטיון בן שש. לא הייתי פרטיון לוחם אבל הייתי עם הפרטיזנים במשך שנתיים. רוב הזמן היינו באזור שהיה בשליטה מוחלטת של הפרטיזנים. אני לא אספר על גבורה בפרטיזנים כיוון שלא עשיתי בפרטיזנים כלום. המטרה שלי הייתה אחת - להישאר בחיים. לא יותר.

היו ימים שהיו טראומטיים יותר, אותם אני זוכר בבהירות. אני, למשל, זוכר שאנחנו הולכים, קבוצה של חמישה-שבעה אנשים. אני רצתי קדימה, בתור ילד. כל השאר היו מאחור. פתאום אני רואה כלי רכב. זיהיתי גרמנים, מרחוק. רצתי אחורנית. התחילה אש. הם היו חמושים, אנחנו ברחנו. רדפו אחריי שני גרמנים. אחריי ואחרי אבא שלי. אבא כבר תפס אותי.

הוריו של יוסי,
דוב וחיה שרה

“עומדים
בצפיפות
נוראית
בסמטה, כל
תושבי הגטו.
אני מחזיק
ביד של אבא
שלי. מאחורינו
אמא, מחזיקה
על הידיים את
אחי הצעיר
משה. הלחץ
הולך וגובר.
הסתכלתי
אחורנית,
אפשר להגיד
מבט חטוף,
ראיתי את
אמא. את אמא
והאח. יותר
לא ראיתי
אותם”

17

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

דרכיהם נפרדו במהלך המרד. יוסי ואחיו הצעיר משה בשנת 1941

אחז בידו כשנפל. דודו של יוסי, הירש לייב

זאת היתה פתח

בדרום-אפריקה או בארה"ב. יש לי כמה צילומים של "העץ מציל החיים".

את הספר שכתבתי סיימתי ב"שיר הפרטיזנים". אני אוהב את התרגום לעברית של שלונסקי, למרות ששמעתי אותו בהתחלה ביידיש. עיקר ההצלחה שלי הייתה אצל הפרטיזנים. אין ספק שהשנתיים האלה שהייתי ביער השפיעו עליי יותר מכל דבר אחר. אני יודע שהן הצילו את חיי.

עד לפני שנה וחצי לא רציתי לתת עדות. אז אמרתי לעצמי "נפעיל את ההיגיון ולא את הרגש". זה לא שלא דיברתי עד אז. דיברתי תמיד, את עיקרי הדברים. לדוגמה, בכדורי, שם למדתי, כולם ידעו, החברים הקרובים בוודאי. אבל מה קרה לי בשואה, על זה לא סיפרתי להם. באותה תקופה גם אף אחד לא שאל.

הייתי אצל פסיכולוגית פעם אחת בחיים, במבדקי קצונה. הייתי צריך לכתוב לפני זה תולדות חיים. מה את חושבת כתבתי? "למדתי פה, עליתי לארץ ב'48, למדתי בכדורי". משהו כזה. חצי עמוד, פחות.

...

צריך להדגיש את המרד בגטו לחווא. זה מה שחשוב לי, יותר מאשר אני עצמי. אני רוצה לציין שמרד גטו לחווא היה המרד הרציני ביותר שהיה בין מרידות הגטאות. זה היה המרד הראשון. ביד ושם לא מקב"לים את זה. הוא הקדים ביותר מחצי שנה את המרד בגטו ורשה. בגטו ורשה נהרגו 17 גרמנים במרד, והיו חצי מיליון יהודים. בלחוא היו 2,000 יהודים אבל במרד השתתפו רק 1,200-1,300 איש ו-14 הרוגים לגרמנים ומשתפי הפעולה. היה שם שיתוף פעולה מלא בין היודנראט לקבוצת המחתרת. רב לופטין, ראש היודנראט, הצטרף לפרטיזנים ונפל באחת הפעולות. כ-600 הצליחו לברוח, כמאה הצליחו לצאת. אני חושב שזו הייתה גבורה אמיתית. אני הייתי הילד הצעיר ביותר שניצל באותו יום רצחני.

התמונות הכואבות ביותר מהמלחמה? אין ספק שזה הזיכרון של האמא והאח. ויותר כואב - כשהודד שלי נהרג כעבור שלושה ימים. כל הזמן הוא החזיק ביד שלי, נותן לי ביטחון, ובאותו רגע הרגשתי כאילו הוא נאחז בי. אם אני צריך לסכם, זה הנורא ביותר. משאירים אותו, מורידים את הוקט שלו ושמים אותו עליי.

אני חושב על דוד שלי כל הזמן, גם השבוע. הוא למעשה מי שגרם לי להינצל. באותה תקופה, ילד בגילי שהיה נשאר לבד, אפשר להגיד עליו שתי מי"לים, אני אגיד לך את זה באנגלית - "פורגט איט". ואני חי?

"באחת הפעמים שלושה פרטיזנים נתנו לי טרמפ ל"עבודה". השתעשעו, ירו לצדדים. הם יורים ואני מסתכל. פתאום אחד שואל 'ילד, אתה רוצה לירות?', מרוב פחד אמרתי 'כן'. לא החזקתי עד אז נשק ביד, הייתי בן שבע"

"התמונות הכואבות ביותר מהמלחמה? אין ספק שזה הזיכרון של האמא והאח. ויותר כואב - כשהודד שלי נהרג כעבור שלושה ימים. כל הזמן הוא החזיק ביד שלי, נותן לי ביטחון, ובאותו רגע הרגשתי כאילו הוא נאחז בי"

"את הספר שכתבתי סיימתי ב'שיר הפרטיזנים'. עיקר ההצלחה שלי הייתה בפרטיזנים. אין ספק שהשנתיים האלה שהייתי ביער השפיעו עליי יותר מכל דבר אחר. אני יודע שהן הצילו את חיי"

רצתי על ידו. הוא לא סחב אותי על הכתפיים. התחבאנו מאחורי עץ. שני גרמנים היו אחרינו. חיפשו, לא מצאו. ניצלתי.

היו שולחים אותי לשנורר אוכל בגלל שהייתי חלש ורזה. מישוה היה בא איתי. זה סיפור שסיפרו לי. אמרו לי להיכנס לאיזושהו בית ולשנורר. פעם אחת התרחקנו 20 ק"מ. האזור היה חופשי. חיינו כאילו בחופש. אבל בפחד מתמיד, ברעב ובקור.

הכי זכור לי הקור. חודר לעצמות, חודר לאף, לאוזניים, לכל מקום. הרגליים קופאות. אין לך מה לעשות נגד הקור. יש לך כמה סמרטוטים. אתה חסר אוניס.

באביב הייתה תקופה טובה. אני הכרתי כל ביצה. ידעתי איזו ביצה של איזה עוף אני יכול לאכול. איפה אני יכול לטפס, איפה לא. שיחקתי עם נחשים.

מתחיל מצוד אחרי הפרטיזנים. אלה שלבים נוראיים. אנחנו עוברים עם הפרטיזנים ממקום למקום, במזחלות וברגל. אני חולה, השר יודע כמה. מכסים אותי בסמרטוטים ועל זה שמים ערימות שלג. אבא מספר שהיה מכניס מדי פעם יד, לבדוק אם יש לי עוד דופק.

הוא מצליח להשיג לי קצת מרק. יש לי עבודה. אני רועה פרה, שני חזירים, לפעמים חזיר ושתי פרות. האיכרים נמצאים בשדה והם צריכים מישוה שישמור להם על בעלי החיים. מה קיבלתי אחרי זה? פרוסת לחם, חתיכת גבינה, חצי כוס חלב. פעם ניסיתי להכין ניס עטין של פרה לפה. רציתי "לגנוב" חלב.

באחת הפעמים שלושה פרטיזנים נתנו לי טרמפ ל"עבודה". השתעשעו, ירו לצדדים. הם יורים ואני מסתכל. פתאום אחד שואל "ילד, אתה רוצה לירות?", מרוב פחד אמרתי "כן". אמר לי "שב פה, תלחץ פה, בהדק". הראה לי כל דבר. אני עושה מה שהוא אומר לי. נותן לחיצה. לא מבין בין אוטומטי ובודדת. לא החזקתי עד אז נשק ביד, הייתי בן שבע. הוא מושיב אותי בקצה העגלה. הם ממשיכים לנסוע ואני לוחץ וחוטף הרף כזה. נבהלתי. הרגליים שלי עפו למעלה. נשכבתי אחורנית. זו הייתה החוויה של המטווח הראשון. מאז לא אהבתי אף פעם לירות. אבל יריתי.

...

אני יהודי, ציוני וישראלי, אני שורר שואה. יש הרבה שלא אוהבים את המונח ניצולי שואה, ואני בייניהם. אני שורר שואה. לא יודע אם יש הרבה שעברו את המסע כמו שאני עברתי בגילי.

בכל מקום בעולם שהייתי צילמתי את העץ עם הקוטר הכי רחב, למסתור. אם זה היה בניירזילנד או

זאב (ולדימירזי) פורטנוי, בן 89

נולד בטוּצ'ין, אוקראינה. כל משפחתו נכלאה בגטו טוּצ'ין. הם השתתפו במרד בגטו טוּצ'ין בספטמבר '42 בעקבותיו הצליחו אלפיים איש להימלט מהגטו. זאב היה אז מחוץ לגטו וצפה באש מרחוק. שתיים מאחיותיו וסבתו בת ה-102 נספו במרד. אביו נפצע בפריצת הגדר והצליח להימלט מהגטו יחד עם אימו ואחותו. בהמשך נרצחו בידי האוקראינים. זאב הוא הניצול היחיד ממשפחתו. היה "ילד יערות". במהלך המלחמה נרד ביערות ובין משקי איכרים בזהות בדויה של ילד נוצרי. היה בבית מחסה לילדים לא יהודים. ב-'57 עלה לארץ. היה מנהל חשבונות בשק"ם. נשוי. אב לשתי בנות וסב לשישה נכדים.

ח הייתי חיה נרדפת. לבד בעולם. חיה זה משהו. לא הייתי אפילו חיה

"הייתה הוראה להיכנס לגטו, ואבא אמר 'לך לגוי הזה ואנחנו נכנסים'. התחלתי לבכות. אמרתי לאבא 'לא, אני אלך איתכם'. אבא לקח אותי על הידיים, עם בכי, והביא אותי לגוי"

אם לא הייתי יוצא מטוּצ'ין לא הייתי נשאר בחיים. זה אלף לילות לספר, אלף לילות. כשאני מתחיל לדבר אז הכל קופץ לי. זה משפיע עליי. זה עומד לי מול העיניים. הבכי, הפחד. הפחד עד היום לא עוזב אותי. אני חולם, אני צועק כלילה. הנה, אני מספר ואני רועד. מי שלא היה שם לא יוכל לתאר מה שעשו עם היהודים.

...
הייתי ילד סקרן. על ההכנות למרד בגטו שמעתי בבית. עברתי כרועה בקר אצל איכר אוקראיני. בכוקר הייתי יוצא ובערב הייתי חוזר, עד ערב כיפור '42.

כבר הייתה הוראה להיכנס לגטו. כולם עמדו עם הפעקלך. היה לנו גשר כזה. ואבא אמר "לך לגוי הזה ואנחנו נכנסים לגטו". התחלתי לבכות. אמרתי לאבא "לא, אני אלך איתכם". אבא לקח אותי על הידיים, עם בכי, והביא אותי לגוי.

אחר כך המרד התחיל. ואני, חצי קילומטר משם, שומע, רואה את האש. הרבה ברחו. ראיתי פצועים, ראיתי גופות. אבא שלי, שיכול היה להרוג עשרה גויים בבת אחת, שחטו אותו. כל המשפחה נשחטה. נשארתי לבד. ישבתי ובכיתי.

...
הייתי חיה נרדפת. לבד בעולם. חיה זה משהו. לא הייתי אפילו חיה. הייתי מטפס על עצים כמו טרוֹן. הייתי עושה בור באדמה ועם עלים הייתי מתכסה. והייתי אוכל אוכמניות. הסתובבתי בין הכפרים. פעם אחת הייתי פולני, פעם אחת הייתי אוקראיני. נכני סתני לזוג, הוא היה סנדלר. הם ידעו שאני יהודי. הם נתנו לי שם של ילד פולני, ולאדק קרישצ'ינסקי. עם מרצע חרט לי את האות קיי על הזרוע, שלא אשכח. אחר כך הייתי וולדיה קיריליוק, אחר כך קיצ'לוצי. הסתרתי את זה שאני יהודי. בכל פעם ששמעתי את המילה יהודי, ז'יד, נבהלתי. ידעתי שאני יהודי. פחדתי שיגלו אותי. כל השנים אני אומר איך לא ידעו להוריד לי את המכנסיים לברדוק?

...
הייתי עוזר לברוך שוב ז'ל, יו"ר ארגון הפרטי זנים. סיפרתי לו את כל הפעולות שנדרשו ממני

התחנתתי. אין לי מרגוע. לפני כמה שנים כתבתי את הבלדה "בצל החיים" על מה שעבר עליי. "עורני הייתי נער קטן/ כאשר החיה הנאצית/ הש תלטה על חיי/ הפרידה אותי לנצח מהוריי. אבוי! הם היו לי לזרא/ אבוי! חיי ניתנו לי לעיי נויים/ ללא אב, ללא אם, כולם הומתו ללא רחמים. נותרתי ברווי ובכדירות כל החיים".

כדי להישאר בחיים. ברוך אמר לי, "ילד שעבר את השואה, שנשאר לבר, אין לו אף אחד, ביער, בכפרים, אז מה זה, לא תפקיד של פרטיון?". ככה הוא היה אומר לי. "זאב, אתה פרטיון קטן". את כל הסיפור הוא ידע. לא רציתי להתחנן. אחרי שעליתי לארץ חיכיתי עוד 11 שנה. אני בתור ילד סבלתי. השבתי שאם אני אתחנן, אם יהיו לי ילדים, הילדים שלי יסבלו. בסוף

19

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

יעקב (יענקליה) קובלסקי, בן 98

יליד ראדון בפולין (היום בלארוס). היה בגטו ראדון. ברח ליער. הסתתר עם אחיו הצעירים אצל גוי. בהמשך הצטרף לפרטיזנים. התמחה בפיצוץ רכבות שהובילו תחמושת לחזית ופיצוץ מחלבות. נכלא בגטו גרודנו ונמלט שוב לפרטיזנים ביערות נאצ'ה. כל משפחתו נספתה בשואה. אחרי המלחמה עבד בשירות ההגנה בהעברת יהודים לנמלים בצרפת ובאיטליה ובהברחתם לארץ. עלה לישראל ב-49'. עבד כנהג מונית. לפני חמש שנים חלה בסרטן, עבר כריתת גרון ואיבד את יכולת הדיבור. נשוי לרות, אב לשלושה ילדים וסב לשישה נכדים ולארבעה נינים.

ההתפקיד שלי היה לשים את הפצצה על הפסים. פוצצתי שלוש רכבות גדולות, אחת אפילו עם טנקים

אפילו רכבת עם טנקים. הגרמנים היו שומרים על הפסים. פעם אחת גילו אותנו שני שוטרים גרמנים בזמן ששמנו את המוקד שים. הרגנו אותם, לא הייתה ברירה. אם פחדתי? בטח. לא חשבתי שיום אחד תהיה לנו מדינה. לא חשבתי שיהיה לנו צבא משלנו. אפילו לא חשבתי שאני אחיה. הייתי בטוח שיהרגו אותי. לא חשבתי שאני אשרוד את זה. הייתי הולך "להוריד" מחלבות בכפרים, להפריע לגרמנים. הם היו צריכים אוכל. חיינו ביער בתנאים קשים. בקור, ברעב ובפחד. ישנתי ביער, על האדמה. בבוקר הייתי קם והשלג היה מכסה אותי. לא היו לנו בגדים לחורף. לא מעילים ולא מגפיים ולא שמיכות. היינו נכנסים לכפרים של גויים ולוקחים מהם אוכל. היינו מאיימים עליהם בנשק. הם לא נתנו לנו ברצון. על כל דבר היו מוציאים להורג, הפרטיזנים. הייתה משמעת חזקה. מישוה נרדם בשמירה? יורים בו. מי שהו לא בא לשמירה? יורים בו. מישוה לקח נעליים של גוי פולני טוב? גם יורים בו. יורים ויורים ויורים. חיי אדם היו זולים. לא היה להם ערך.

...

אחרי השחרור חזרתי לראדון. לא נשאר לי אף אחד. חלמתי לעלות לישראל. ההגנה גייסה אותי לעלייה ב'. העבירו אותי למינכן. לקחתי יהודים ממחנות העי קורים לאוניות שיביאו אותם לארץ ישראל. הייתי נהג משאית ועבדתי בארגון הבריחה. היינו מחנכים את המשאיות צמוד למגרש הכדורגל של באירן מינכן. עומדים על גג המשאית וצופים במשחק. היינו הולכים למועדונים. התלבשנו יפה, היה לנו כסף. חיינו. אני זוכר שלפני שעליתי לארץ אפילו שלחתי קור נטיינר עם דברים: שמיכות פוך, סרוויס של רוזנטל, אופנוע עם סירה. באתי לישראל. בארץ עשו ממני נהג. גם בצה"ל. אפילו שאני הייתי לוחם וחבלן. 40 שנה הייתי נהג מונית בתל-אביב. לנוסעים במונית אף פעם לא סיפרתי על מה שקרה, אף מילה. כלום לא אמרתי. לפולין לא הסכמתי לחזור. אני לא מוכן לנסוע. לא רציתי לדבר הרבה, לא רציתי להיזכר. שום דבר, גם לא לילדים שלי. אני שמח שהורדתי רכבות של גרמנים. זאת הייתה הנקמה שלי, זה כן. אני נשוי יותר מ-60 שנה. יש לי נכדים ונינים. אני יודע שזה לא היה בשום תוכנית של הגרמנים. הם לא לקחו בחשבון שיעקב קובלסקי ידבר איתך עכשיו, כמעט בן מאה. זה לא היה בתוכנית.

אם אפשר. אחרי שיצאתי נכנסתי בחזרה, לקחת את פינקה ואסתר. פינקה בכה כשראה אותי. הוא מירר בככי. שאל אותי: "למה חזרת?" אמרתי "באתי לקחת אתכם". הצלחנו לברוח החוצה, שלושתנו. הלכנו 40 קילומטר מגטו גרודנו ברגל. עצרנו לנוח, אולי נרדמנו. היה שלג. הגויים ראו אותנו והלשינו, קראו לגרמנים. באו הגרמנים והתחילו לרוץ אחרינו. עשו מרדף ותפסו את אחי ואחותי. אני הייתי יותר גדול, היה לי יותר קל לברוח. אבל אחי ואחותי נהרגו. רק אני נשארתי. ממשפחה שלמה.

"כולם מתו, אני זוכר הכל". קובלסקי מחזיק את תמונת משפחתו

מה היה לי הכי קשה? זה. עד היום. אני הייתי המום, לא ידעתי באיזה עולם אני. חשבתי "למה הם מתו ואני לא? למה אני חי והם לא? למה אני שרדתי?" כולם מתו. נשארתי לבד. רק אני.

...

ברחתי חזרה לפרטיזנים, ליער נאצ'ה. נתנו לי נשק והייתי פרטיזן, לוחם. הייתי מוריד רכבות. היינו יוצאים חמישה להוריד רכבת. הולכים ביער, מתרחקים מהמחנה. מגיעים לפסים. שומר מימין, שומר משמאל, אחד מאחור. היינו מפוצצים את הפסים ומורידים את הרכבת. אני הייתי שם את הפצצה. זה היה התפקיד שלי. הייתי מומחה. הפצצה כבר הייתה מוכנה. אני רק הייתי קובר את זה מתחת לפסים. הייתי שם דבר כזה, כמו מחט. מתי שהרכבת עוברת היא לוחצת על המחט וזה מתפוצץ. היה צריך הרבה דיוק, ריכוז. אחר כך היינו מתרחקים ורואים את הפיצוץ. היינו עובדים בלילה. פוצצתי ככה שלוש רכבות גדולות. פעם אחת

לא תמצאי אחד כמו אני. כולם מתו. אני זוכר הכל. הגוף לא עובד אבל הראש זוכר. אני הייתי מחבל. הייתי מוריד רכבות של גרמנים שהלכו לחזית. הייתי פרטיזן. הייתי פייטר גדול. כמעט שנתיים הייתי ביערות. עברתי הרבה. אבל די, גמרנו. עכשיו אני כמעט בן מאה. מה נשאר ממני? איש זקן. קשה לי לדבר אבל זה חשוב לי. אני רוצה שידעו. בגלל זה אני מספר.

...

ב-9 במאי '42 אמרו שגומרים עם הגטו. הייתה שמועה. מישוה, אני חושב פולני, בא ואמר שכדאי לברוח. אני הייתי בכית בקצה הגטו. לא עם המשפחה. יצאתי עם 17 אנשים, ברחנו ליער. באותו זמן הנאצים לקחו 100 גברים מהגטו לח' פור בורות הריגה. הם התכוונו לשחיתה של היהודים. לקחו גם את אבא שלי לחפור את בורות המוות. החו' פרים עשו מרד. לא היה להם נשק. כל אחד לקח מה שהיה שם: אבנים, מקלות ומתחילים לזרוק על הגרמנים. הגרמנים ירו עליהם. אבא שלי נפצע בבטן. הוא ברח, הלך לכפר. היה שם איכר שהוא הכיר. הוא ביקש עזרה, לא עזרו לו. הוא שכב פצוע שלושה-ארבעה ימים. בסוף הלשינו עליו לגרמנים. הם באו וגמרו אותו. את אמא ואחותי הרגו מיד. הוציאו את כל היהודים מהגטו. עשו בור, זרקו את כולם בפנים, כל המשפחה. זאת הייתה שחיטה. נשארו רק אסתר ופנחס, פינ' קה ואסתר'ה, הקטנים, אחי ואחותי. פינקה היה בן 7 ואסתרקה בת 9. כשכולם יצאו מהגטו בדרך לבור הם יצאו מהשורה ולא שמו לב. הם נראו גויים. פגשתי אותם במקרה. אני לא יודע איך. לקחתי אותם איתי והלכנו לגוי שהכרתי. התחבאנו אצלו בכור. ביום הייתי יושב איתם בכור. כלילה הייתי יוצא לחפש אוכל. עד שהגוי אמר שזה מסוכן מדי, אתם חייבים לעזוב.

...

לא היה לנו לאן ללכת, הלכנו ליער. החורף התק' רב. מה נעשה? פחדתי שהילדים לא יחזיקו מעמד. הם ילדים קטנים. ביער, בחורף, יש שלג וקר. בראדון לא נשאר אף אחד. שחטו את כולם. הלכנו לגטו גרודנו. התחילו לשלוח שם אנשים להש' מדה ולברות. ניסיתי לצאת מהגטו. רציתי לראות

זאת היתה פתח

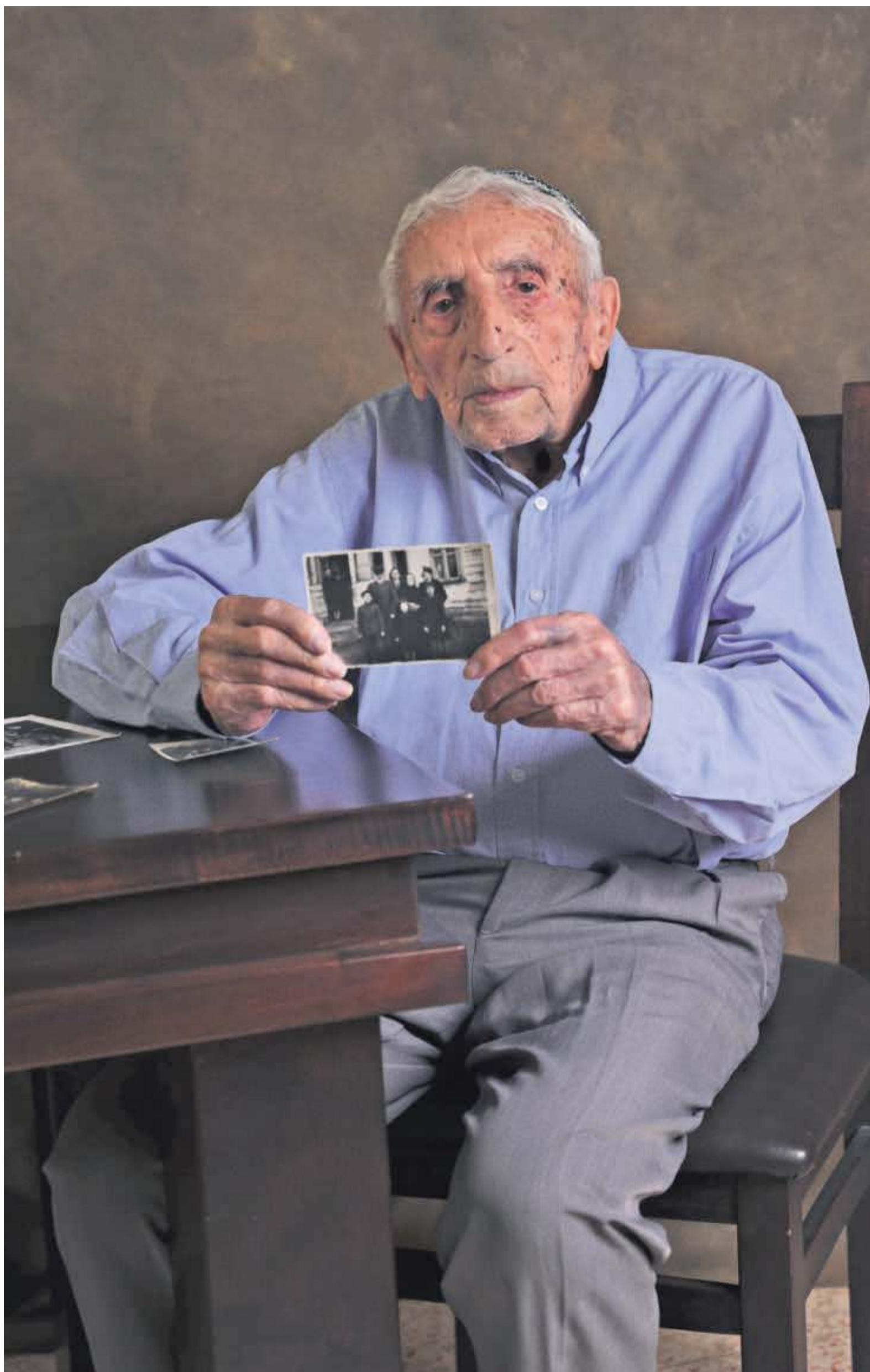
אחרוני הפרטיזנים | מוסף מיוחד ליום הזיכרון לשואה ולגבורה

20

יום השואה תשפ"א 8.4.2021

“על כל דבר
היו מוציאים
להורג,
הפרטיזנים.
הייתה
משמעת
חזקה.
מישהו נרדם
בשמירה?
יורים בו.
מישהו לא
בא לשמירה?
יורים בו.
מישהו לקח
נעליים של גוי
פולני טוב? גם
יורים בו”

“אני נשוי יותר
מ־60 שנה.
יש לי נכדים
ונינים. אני
יודע שזה לא
היה בשום
תוכנית של
הגרמנים.
הם לא לקחו
בחשבון
שיעקב
קובלסקי
ידבר איתך
עכשיו, כמעט
בן מאה. זה לא
היה בתוכנית”

21

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

אליהו (אליה) כהן, בן 94

נולד באתונה, יוון. בספטמבר '43, אחרי שהנאצים השתלטו על אתונה, עזבה המשפחה את הבית לאזור ההרים. אחיו הבכור, שמואל, פרטיזן, דאג להנפיק להם תעודות זהות מזויפות. האב מת ברעב עוד באתונה. הצטרף לפרטיזנים ושירת בתנועת הנוער של ELAS, צבא השחרור היווני והזרוע הצבאית של חזית השחרור הלאומית. הוא ניהל תעמולה אנטי-נאצית בכפרים באמצעות רמקול, שימש קשר של המחתרת ועשה פעולות חבלה במסגרת ההתקוממות נגד הנאצים. שמואל, אחיו, נפל בפרטיזנים. בעקבות מלחמת האזרחים ביוון נכלא אליהו כהן בתום מלחמת העולם השנייה לשלושה חודשים. בשנת '45 עלה לארץ וגויס להגנה. עבד כנהג. אלמן. יש לו שלוש בנות, חמישה נכדים ושבעה נינים.

ח לא היה אכפת לי למות. הפחד נגמר. מתים מתים, זהו הכל

הבתים בדרך ומחכים. היינו בוחרים כביש צר, שיהיה קשה לברוח. הייתה עוברת שיירה גרמנית, היינו זורקים עליהם רימונים מלמעלה. הגרמנים פחדו מהסיבוטאז'. היו להם צלפים. מי שהיה נתפס היו יורים בו. אם היינו מצליחים, הרכבים של הגרמנים היו נרדקים מהדלק שלהם והיו נשרפים. מה חשבתי כשעלו באש? מה אני אגיד, הרגשתי שעשיתי מה שצריך לעשות. מישהו היה צריך לעשות את העבודה הזאת. מישהו היה צריך להפחיד גם את הגרמנים, שיסתלקו. לא היה לנו מה להפסיד. ביוניגית יש משפט פיזיולוגי: "אי איתן - אי פיתס". זה אומר: או למות או לחיות. לחיות לא יכולנו ולמות לא פחדנו. מה נשאר לנו?

...

נגמרה השואה אבל בשבילנו המלחמה לא נגמרה. הייתה ביוון מלחמת אזרחים. שמו אותי בכלא בגלל שהייתי באלס. רצו להרוג אותי. חיילים יהודים מהב"ריגדה עזרו לנו לצאת. הביאו אותי להכשרה ואז לב"ריחה, לארץ. ירדנו לסירה עם חבלים. סירה פשוטה, קטנה. התחלנו להפליג. לא הבנו. אני זוכר ששאלנו, "מתי נגיע כבר לאונייה?"

הגענו לחוף באפיסט כוחות. השכיבו אותנו על החולות. בחוף חיכו לנו בחורות ובחורים ישראלים שלקחו אותנו לקיבוץ עין שמר. הגענו לקיבוץ ושם היה הקטע שעד היום הכי מרגש אותי. התנפלו עלינו בחיבוקים, בחום. ככה קיבלו אותנו אחרי השנים הקשות. יותר מאחים.

אחרי השואה רצינו לשכוח ממה שהיה. לא אהבתי לדבר. לא דיברתי. לא היה לי עניין בזה. אחר כך התחלתי לספר על הימים הקשים, על מה שעשינו ומה שעברתי. רצינו שיידעו. הרגשתי שלא יודעים כלום.

שמואל אחי לא חזר מהפרטיזנים. מישהו סיפר לי שהוא נפל במלחמת של הגרמנים באחת הפעולות, אבל אין לנו שום הוכחה. הוא נעדר. עכשיו הוא היה צריך להיות בן מאה. אמא שלנו מתה עם השם שלו בפה שלה. היא חיכתה לו. אני עד היום לא יכול להגיד עליו ז"ל.

אני מתבייש להגיד שאני ניצול שואה. למה? כי אני חי ואחרים הלכו כולם. מתו. אמנם יש לי ילדים, גידלתי משפחה לתפארת, אבל זה שאני חי ואחרים מתים, שאני ניצלתי ואחרים לא - זה לא עושה לי טוב. מה שהיה נשאר איתי. זה לא בורה לי מהראש.

עוד אפשר היה למצוא מעט דברים בשוק השחור. עכשיו הרעב גדל.

שמענו שהגרמנים אוספים יהודים. אמרו שכל היהודים צריכים להתייצב ולהירשם. אנחנו לא הלכנו. אחי הבכור, שמואל, היה כבר בפרטיזנים. הוא אמר שכדאי לצאת מאתונה. עזבנו את הבית וחיכינו באורווה, שבועיים, הסתדרנו, עד שיהיה פתרון. ביינתיים אירגנו לנו תעודות זהות מזויפות, כדי שנוכל לנוע בדרך.

אני הייתי פפרופולוס. כבר לא הייתי כהן. עברנו לפדלי, בהרים, 12 קילומטר מאתונה. לפדלי הגיי עו הרבה חולי שחפת. כיוון שהגרמנים מאוד פחדו להידבק בשחפת הם לא כל כך הקפידו לבדוק את הבתים שהיו בהם חולים. כשעצרו אותנו שוטרים, "למה אתם באתם לכאן מאתונה", אמרנו שאחותי חולה בשחפת.

...

אני מצטרף לפרטיזנים עם אחי הקטן. היינו ב"EPON, תנועת הנוער של הפרטיזנים של אלס, שהצטרפה לעוזר לפרטיזנים. אנחנו עושים עבודה מסוכנת. מה עשינו? נתנו לנו תפקיד, לקבל ולהעביר את החדשות. היה בית חולים מקומי. היינו הולכים אליו ושם היינו מקבלים את הידיעות שהיינו צריכים להעביר. היה כזה ווקי-טוקי. היינו עולים לגבעה גבוהה והיה לנו מן רמקול. והיינו צועקים, "כאן אלס, ארגון הפרטיזנים, והנה החדשות של היום". ומד"וחים. היינו עוברים עם הדיווח ממקום למקום, כדי שלא יתפסו אותנו.

היינו בפרלי ומשם היינו יוצאים לכל מיני פעולות. היינו עושים פעולות וחוזרים הביתה. רק כמה פעמים ישנו בחוץ, בהרים. זה היה מסוכן, פחד אלוהים. היה מסוכן ללכת לבית החולים לאסוף את החדשות והיה מסוכן להעביר אותן. אם היו תופסים אותנו לא היו הורגים אותנו. להרוג זה כלום. היו מענים אותנו.

אני זוכר ערב אחד שהגרמנים הוציאו להורג פרטיזנים. הם חיפשו פרטיזנים כי הפרטיזנים עשו להם בעיות. היו עושים ביקורות. היו באים לראות אם כולם נמצאים בבית. היינו שומעים אותם מתקרבים, עם המגפיים. אמא שלי הייתה שומעת את המגפיים של הגרמנים, היא הייתה מתעלפת. אני זוכר עד היום את הרעש הזה.

עשינו הרבה דברים. היינו עושים סבוטאז' לגרמנים. את יודעת מה זה סבוטאז'? היה לנו כבר רימונים ונשק. היינו לוקחים רימונים ומתמקמים על גגות

להילחם לא פחדתי. אני חיפשתי את זה. פחד לא היה. הפחד נגמר. מתים מתים, זה הכל. זה היה אי-אכפתיות. אדישות. לא היה אכפת לי למות. לא. שום דבר. ככה וככה היינו מתים. שלד אדם ברחוב. לא בן אדם, שלד. לא היה אכפת שום דבר. העיקר משהו לאכול. זה משהו איום. איום ונורא הרעב. הרעב הזה גמר הרבה אנשים. היה רעב מוות.

אני לא הרגשתי פחד. לא פחדתי. הייתי מרגיש את הרעב יותר מאשר את הפחד. הייתי רעב.

...

אני רוצה לספר על הרעב. לא היה אוכל. הכל לקחו בשביל הצבא. לא נשאר כלום. היית הולך ברחוב, רואה אנשים מנופחים. הרחוב היה מלא מתים, מחוסר מזון. הבן אדם היה מתנפח כמו בלווין ונופל ברחוב ואף אחד לא שם לב. וזה אפילו לא מעניין אף אחד. ככה קרה לאבא שלי. אבא נפל ברחוב, וגמרנו.

אני אתן עוד דוגמה: השכן שלנו נפל מרעב בר"חוב. האמא ביקשה מהבנים שילכו לקבור אותו באיזה מקום, שלא יהיה ברחוב. הם אמרו לאמא שלהם, "תתני לנו מאה גרם צימוקים - יהיה לנו כוח לקחת אותו לבית הקברות". אבא שלהם: לא היה להם כוח ללכת לקבור אותו, ביקשו בשביל זה תמורה.

אני מספר פסיק קטן, לא את כל הסיפור, רק כדי שיבינו.

אני חליתי באותה תקופה בקרחת. לא היה רופא. גם הרופא היה רעב. לא היה שום דבר. לא נשאר ממני כלום. לא יכולתי לשכב. לא היה בשר עליי. רק עצמות. הייתי יושב על העצמות שלי. לא יכולתי לשבת.

כינים היה מלא. מלא. לכולם. לכולם היה מלא כינים. זה היה משהו נוראי, הכינים.

...

הזיכרון שלי כבר לא כמו שהיה. אבל זו תמונה שזכורה לי. אני זוכר אותה כאילו אני רואה אותה עכשיו. גרתי ליד האקרופוליס. הייתה רחבה. ובאו לשם הגרמנים, עם אופנועים ונעצרו שם, ברחבה, לאכול. וחילקו להם מרק עדשים, לחיילים הגרמנים. ושמה התחילו הצרות. כבר קודם לא היה אוכל. הרעב התחיל עוד בזמן האיטלקים, אבל אז

א
ת
ת
ת
ת
ת
ת
ת

אחרוני
הפרטיזנים |
מוסף מיוחד
ליום הזיכרון
לשואה
ולגבורה

22

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

אליהו בצעירותו

”היינו עושים פעולות וחוזרים הביתה. רק כמה פעמים ישנו בחוץ, בהרים. זה היה מסוכן, פחד אלוהים. היה מסוכן ללכת לבית החולים לאסוף את החדשות והיה מסוכן להעביר אותן. אם היו תופסים אותנו לא היו הורגים אותנו. להרוג זה כלום. היו מענים אותנו”

23

יום השואה תשפ"א
8.4.2021

כִּכְד
אֶת אֲבִיךָ
וְאֶת אִמְךָ

מתי בפעם האחרונה
צלצלת להגיד **לאמא** או **לאבא**
בוקר טוב?

בחסות: אופטיקה הלפרין